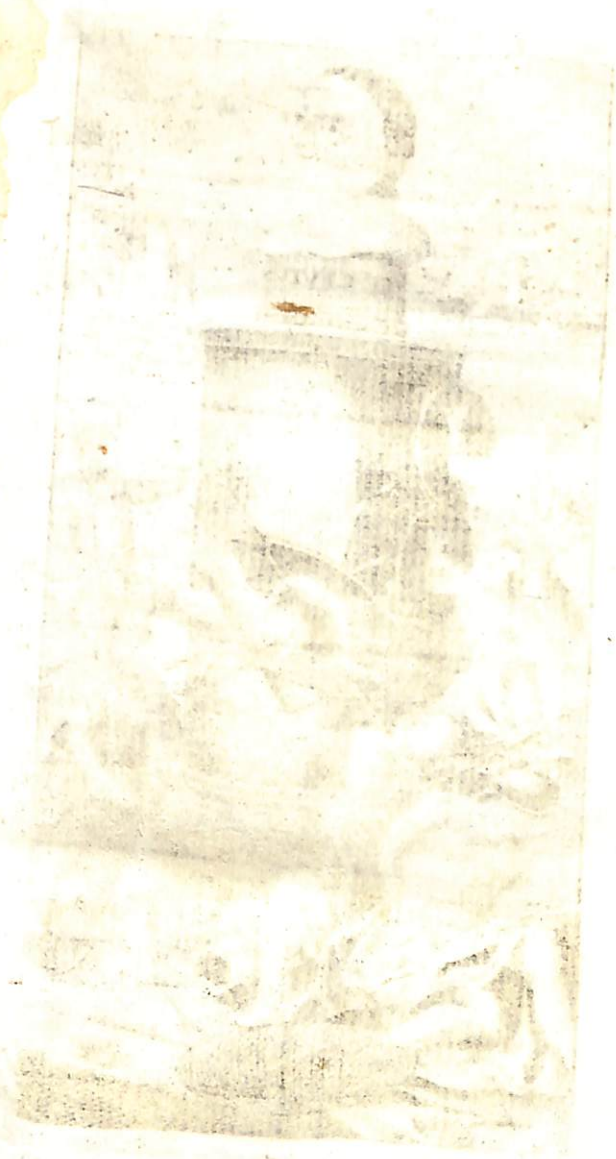
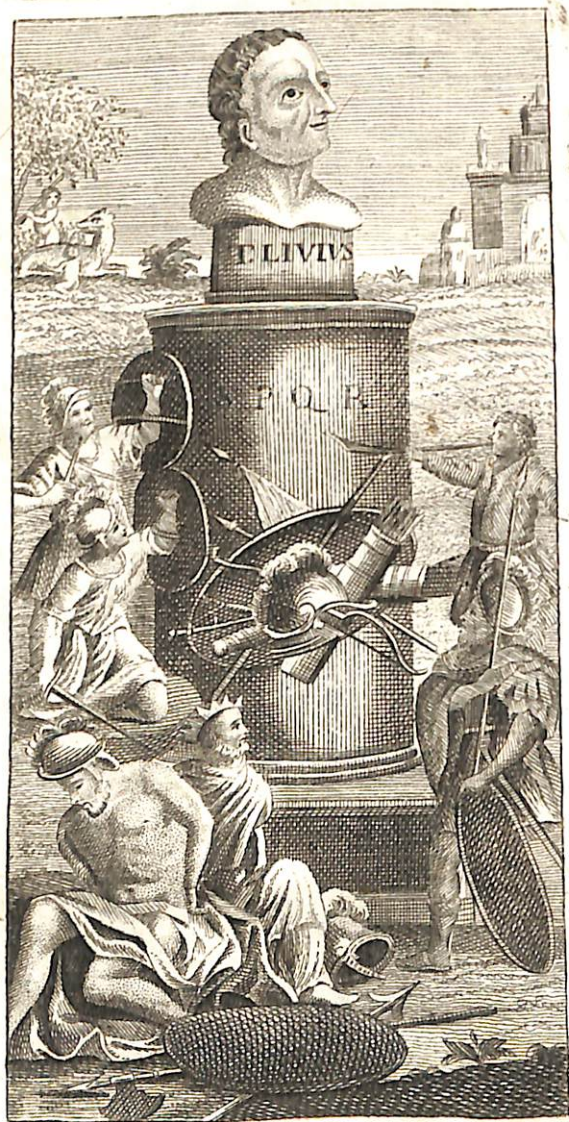

Malvesti
D
67

195594
T. LIVI
OPERA

QUÆ SUPERSUNT

OBSCURIORUM LOCORUM INTERPRETATIONIBUS, ET
SELECTIS ADNOTATIONIBUS ILLUSTRATA

A J. B. L. CREVIER

Cum ejusdem Supplementis in postremos Libros

EX RECENSIONE

ARN. DRAKENBORKII.

EDITIO POSTREMA IN SEX TOMOS DISTRIBUTA,
cui, præter ea omnia, quæ sequenti pagina, & epistola
inducuntur, nunc primum accedit

FRAGMENTUM LIBRI XCI.

Nuper inventum in Bibliotheca Vaticana &
Scholiis illustratum

A VITO M. GIOVENAZZIO.

TOMUS PRIMUS.

BASSANI, MDCCLXXVIII.

SED PROSTANT
VENETIIS APUD REMONDINI.
SUPERIORUM PERMISSU, AC PRIVILEGIO.

LIBRERIA DI SANTA CATERINA
MILANO
1878

I N D E X

E O R U M,

*Quæ præter Interpretationes, Adnotationes,
& in postremos Libros supplementa
hac editione continentur.*

I *Ερωταί*, sive argumenta in singula capita
Variæ lectiones, & Sectio Capitum Tran-
salpina in margine.

XVII. priora capita libri XXXIII.

Epitome in CXL. libros.

Index rerum fidelissimus, & locupletissimus.

Index Descriptionum, quæ apud T. Livium ha-
bentur.

Index legum, quæ in T. Livii Historia, & epi-
tome continentur.

Tabula omnium Magistratuum, P. Rom. eo-
rumque Ministrorum, quorum passim mentio
est apud T. Livium, & alios Scriptores.

Tabula omnium Sacerdotiorum, quorum nomi-
na tum ex Livio, tum aliunde collecta sunt.

Exercitationes Rhetoricæ in Orationes T. Livii.

Index locorum communium, ex quibus Oratio-
num argumenta desumpta sunt.

Index Affectuum, qui juxta Aristotelis præce-
pta in T. Livii Orationibus pertractantur.

Index morum, qui ex iis Orationibus erui pos-
sunt.

Variæ lectiones ex duobus MSS. Codd. Muti-
nensibus.

T. Livii fragmenta.

Joannis Clerici in T. Livium animadversiones.

Caroli Sigonii Chronologia.

Alia Chronologia.

Compendiaria expositio ponderum, mensurarum-
que, de quibus mentio apud LIVIUM occur-
rit, ex Crevierio.

Ordo historiae Latinae a Carolo Sigonio conscriptus.

T. Livii vita, libri, editiones, versiones ex Joannis Alberti Fabricii Bibliotheca Latina, ubi & de Patavinitate LIVIO objecta.

Laurentii Pignorii defensio Liviana.

Joan. Buherius de Patavinitate.

Jac. Facciolatus de Livii Patavinitate.

Elogia Auctorum ac judicia de T. Livio.

T. Livii Historiarum libri XCI. Fragmentum nuper in Bibliotheca Vaticana repertum, &

Scholiis illustratum a Vito M. Giovenazzio.

PRÆFATIO

EDITIONIS NOSTRÆ

ANNI 1759.

Ab eruditissimo Viro Bibliothecæ
Esterii Præfecto concinnata.

ADOLESCENTIBUS ROMANÆ HISTORIÆ CULTORIBUS.

NON multo post quam Remondiniana Livianorum Operum postrema editio prodit, Livium Patavini quoque Seminarii typi expresse. In hac autem Seminarii editione qui Præfationem conscripsit, duo in Remondiniana reprehendenda sibi duxit; alterum quod XVII. tertii, ac tricesimi libri capita *voceis* arguerit Editor; alterum quod Clerici adnotationes ita vulgavit,

ut præter *Decadem primam perturbato librorum, & non raro capitum etiam ordine nihil suo loco posuerit*. Nolim ego Editorem illum plane absolvere, revera enim eum in utroque peccasse reperio. Fortasse tamen non erat, cur propterea in Remondiniana Editione carpenda tantopere Patavini typi defudarent. Nam ad primum errati genus quod spectat, magno se tueri posset auctore Editor, Vossio nempe, viro certe doctissimo, atque emunctæ patriæ, qui illud ipsum de XVII. illis capitibus iudicium tulit: ad alterum vero quod adinet, possemus etiam Patavino Editori vitio vertere, quod nonnullas Clerici animadversiones rescuerit: quod si fortasse regereret ne illas quidem reperiri in Remondiniana editione, urgerem illum ostenderemque Clerici adnotationes a se fuisse non ex ipso Clerico, sed ex Remondiniano exemplo decerptas, neque grati animi hoc esse, ut per quam profecerat, Editionem infectaretur. Remondinius autem tantum abest, ut moleste rulerit, quod Editor ille ex editione sua aliquid deprompserit, ut contra id gloriæ sibi verterit, & summopere delectatus sit. Ut ut est, nova hæc, quam nunc paramus, præ utraque, Remondiniana scilicet anni 1751., & Patavina Seminarii, vobis, ut equidem spero, commendabitur. Porro quid in ea præstitum sit, edocebo; vestrum erit de laboris nostri utilitate sententiam ferre. Crevierii editionem quem-

ad-

admodum anno 1751. dum ex eodem typographio prodiret Livius, sequuti & nunc sumus. Verum, ni nobis plus æquo blandimur, multis hæc nostra nominibus præstantior est præterita illa, utiliorque. Nam singularum paginarum oris Annos Conditiæ Urbis ex Lipsiensi Clerici editione adscripsimus, itemque transalpinas Livii sectiones in præcedentibus Italicis editionibus sæpe loco non suo notatas, vel etiam neglectas. Præterea ne a germana Liviani operis inscriptione recederemus, quod in libros CXLII. primitus partitum fuisse multis probat Cl. Sigonius, nos totum opus in libros dispescuimus, atque a divisione ejus in Decades, quam a fastidiosa legentium ignavia profectam esse, Petrarcha olim existimavit, prorsus abstinuimus. Ex quatuor indicibus, qui ad calcem Tomi quarti antea reiecti erant, unum efformavimus longe illum quidem auctum, plurimisque vocibus locupletatum, & in fine quinti voluminis, ubi Livii Opera desinunt, opportuno loco posuimus. Sed in sexto volumine nihil eorum omisimus, quibus Liviana lectio juvari posset. Nam præter Rhetoricas Exercitationes ad Livii orationes, ac Sigonii Chronologiam, quæ quidem Remondinianam a. 1751. editionem ornabant, Joannis Clerici adnotationes, quas non solum in Remondiniana prima Editione, sed in Patavina quoque mancas atque imperfectas antea legebamus,

* 5 nunc

nunc integras, atque optime digestas damus; & quoniam adnotationes istas hic edere parum profuisset, nisi suis locis monerentur Lectores, ad hunc, vel illum Livii locum in sexto volumine eruditum virum aliquid commentatum fuisse, propterea verba, quæ in sexto volumine explicantur, alio charactere exprimi iussimus, & adscripto margini hoc signo * denotari. Quam Livii vitam in Bibliotheca Latina edidit eruditissimus Joh. Albertus Fabricius, heic recudi curavimus additis quibusdam animadversionibus nostris: quare hinc Livii editiones quoque, versioneque petere vobis licebit. Alia quoque in re deesse diligentiam meam passus non sum, in variis scilicet lectionibus aliquot exscribendis. Nimirum Mutinensem quandam Bibliothecam quum lustrarem, in duos incidi Livii MSS. Codices membranaceos alterum XV. ut reor, alterum XIV. sæculo satis eleganter exaratos, & cujusque libri literis primis auro, ac diversicolore pictura affabre elaboratis insignes. Continet ille priores decem Livianæ historiæ libros; in fine alterius hæc scripta sunt, quibus quid illo contineatur, edocemur: *Titi Livii Patavini Historici Clarissimi de bello Macedonico liber decimus explicit. Amen.* Multa tamen desiderantur; integer scilicet tertius quartæ Decadis liber, & decimi libri postrema capita ab illis XVII. capitis, seu juxta transalpinas sectiones XXXVII. verbis *maiores duo.*

duodecim annis. Probe id conjecit doctus aliquis vir, ad quem XV. sæculo codex pertinuit; fucum enim a solemniori Amanuensis verbo *explicit* fieri sibi minime passus hæc margini scite adscripsit: *deest non parum huic decimo libro, ut opinor: nam nulla mentio facta est de ægritudine animi Philippi, & deinde corporis, & postremo de morte ejus, de quibus omnibus tractatur ante principium alterius decadis.* Ex his ergo codicibus varias lectiones excerpti, non omnes tamen, sed illas tantum, quibus locis aut a Crevierio in margine, aut a Clerico in adnotationibus emendatis lux aliqua adfulgere possit, & vulgata lectio vel corrigi, vel confirmari. Porro in illis reddendis transalpinarum sectionum numeros, quemadmodum in adnotationibus, de quibus dixi, non Italicarum editionum capita spectavi. Tandem quum in *Miscellaneis* a Gaudenzio Roberto Carmelita pererudito collectis ordinem Romanæ historiæ legendæ a Sigonio Viro Cl. perscriptum reperissem, eum huc intuli, ut monerem, Livium quidem legendum maxime, sed alios quoque Scriptores ab illius historiæ studio adolescente esse conferendos. Singulis autem hisce Scriptoribus a Sigonio indicatis brevissimam adtexui rerum, quæ ad eos pertinent, notitiam, ut ne nuda nomina ederemus, auctoresque præterea, qui de illis fusiore calamo disseruerunt. Res alias cognitu dignas præterea attulimus, quas

ex paulo ante posito indiculo cognoscetis.
Adcedite jam alacriore animo ad præclarissimi Patavini Scriptoris historiam pernoscendam, conatusque nostros æqui bonique facitote.

Dabam ex Estensi Bibliotheca Nonis
Januariis A. MDCCCLIX.

IN NOVAM HANC
EDITIONEM
TYPOGRAPHI
AD LECTOREM
ADMONITIO.

*TERTIAM hanc omnium Li-
vii Operum editionem pa-
raturis pauca nobis dicenda
supersunt post ea, quæ doctissimus vir
Bibliothecæ Estensi Præfectus superio-
ri epistola præfatus est. Cum enim
probe sciamus quanto non solum stu-
diosorum Adolescentium, sed littera-
torum etiam virorum plausu Editio
illa nostra an. 1759. tunc temporis ex-
cepta*

cepta fuerit, in nova hac adornanda ne latum quidem, ut ajunt, unguem ab ea recedendum existimavimus. Unum dumtaxat leviuscule immutandum duximus, si tamen hæc revera mutatio appellari potest, quæ est hujusmodi. Habebat Editio illa quidem Supplementa in libros 41. 43. 44. & 45. a cl. J. B. L. Crevierio concinnata, sed cum ea postea receperit Arn. Drakenborkius, ab hoc nunc potius quam a Crevierio huc transtulimus, quia testimonia Scriptorum, unde Supplementorum partes desumptæ sunt, Drakenborkius exhibet, cum Crevierius hujusmodi testimoniis prorsus careat, quod nobis quoque Seminarii Patavini Livianorum operum editores vitio vertebant.

Aliud

Aliud præterea ornamentum longe majus postremæ huic nostræ Editioni nunc primum attulimus, de quo operæ pretium est eos, qui lecturi sunt, hic statim in limine breviter certiores facere. Anno 1772. Romæ in Bibliotheca Vaticana repertum est Fragmentum quoddam Titi Livii Historiarum libri XCI. quod eruditissimis Scholiis illustratum a Vito M. Giovannazzio anno sequenti in eadem urbe publicam lucem aspexit, ac paulo post Neapoli, Parisiis, aliisque in locis recusum fuit. Livianum istud Fragmentum ἀνέκδοτον una cum ejusdem clarissimi Viri adnotationibus ad calcem Tomi VI. adjiciendum curavimus. Si quis plura de eo scire desiderat, adeat elegantissimam Romani Editoris Francisci

*cisci Cancellarii Præfationem, quæ ei-
dem Fragmento præposita est. Nunc
hæc monuisse sufficiat. Vale.*

PRÆ.

PRÆFATIO IN LIVIUM

J. B. L. CREVIER.

DE Livii vita juvaret aliqua Art. I. de
multa differere, si qua via Vita Livii.
ad eam accuratius cognoscen-
dam inquirentes ferret. Na-
tura enim omnes cupimus
illos celeberrimi nominis vi-
ros, quorum scripta manibus terimus, pe-
nitius pernoscere; &, quibuscum scriben-
tibus amice familiariterque colloquimur,
iis quoque adesse domesticas res civilesve,
privatas publicasve gerentibus. Sed ple-
risque scriptorum hoc contigit, ut dum
ceterorum dicta factaque magna cura col-
ligunt & immortalitati commendant, ip-
sorum, præter nomen, reliqua fere om-
nia interire sinerentur: malo sane exem-
plo, nec satis grata posteritate adversus
eos quibus tantum deberet.

Hoc & Livii fatum fuit, ut fama ejus
scriptaque toto Orbe notissima, vita in
obscurum esset. Ex qua hæc paucula ad
notitiam nostram pervenerunt: illum Pa-
tavii ortum, Pisone, & Gabinio Coss. an-
no ante C. 58. Romæ magnam egisse æta-
tis partem, sed in patria denique supre-
mum diem obiisse, anno principatus Ti-
berii quarto, ætatis suæ sexto & septua-
gesimo; filium ei fuisse, cui quadam in
epistola hanc legendi brevissimam eam-
dem-

demque sapientissimam legem scripserat, legendos Demosthenem atque Ciceronem: tum ita ut quisque esset Demostheni & Ciceroni simillimus; filiam ei itidem fuisse, nuptam L. Magio rhetori, quem declamantem homines aliquandiu, non in ipsius honorem laudaverint, sed in foci tulerint; scripsisse eum, præter historias, etiam dialogos, quos non magis philosophiæ annumerare possis, quam historiæ, & ex professo philosophiam continentes libros; eo auctore, Claudium, qui postea imperavit, ad historiam scribendam animum appulisse, denique ipsi datum esse, ut vivus gloria sua perfrueretur, Gaditanumque quemdam, ejus nomine fama commotum, ad visendum eum ab ultimo terrarum Orbe venisse, statimque ut viderat abiisse.

Art. II.
Quæ spectant
ad historiam
operis Liviani.

Quo tempore
scripserit
Livius.

Quo tempore historias suas scripserit Livius, ex ipso opere apparet. Testatur ipse lib. I. cap. 19. bis omnino post Numæ regnum, Jani Templum clausum fuisse: *semel*, inquit, *T. Manlio consule, post Punicum primum perfectum bellum: iterum, quod nostræ ætati dii dederunt ut videremus, post bellum Actiacum, ab Imperatore Cesare Augusto, pace terra marique parta.* At constat ex Dione, quinto post anno iterum ab Augusto clausum esse Jani templum devictis Cantabris. Hinc recte colligetur, medio tempore inter bellum Actiacum perfectum, & Jani ædem iterum ab Augusto clausam primos Livianæ Historiæ libros in lucem prodisse.

Dubitari non potest, quin multos annos in absolvendo tantæ molis opere consum-

sumpserit. Et vero cum ex epitome ultimi libri appareat memoratam fuisse eo libro Drusi mortem, quæ uno & vicesimo post Actiacum triumphum anno contigit, sequitur Livium ante id tempus ultimam suis historiis manum non imposuisse.

Quot libros dederit Livius, inter doctos ambigitur. Epitomas librorum CXL. habemus: sed duas, nempe librorum CXXXVI. & CXXXVII. deperditas fuisse contendit Sigonius. Fuerint ergo vel CXL. vel CXLII. libri. Ut ut sit, magno literarum damno, soli nunc quinque & triginta supersunt: ceteri omnes interiere, aut certe ignoti adhuc in nocte ac tenebris jacent.

De numero
librorum
historiæ
Livianæ.

Quin etiam non universæ simul Orbis literato innotuere illæ pulcherrimi operis reliquiæ. Primæ Livii editiones ex eunte XV. sæculo & ineunte XVI. excusæ, exhibent tantummodo primam, tertiam, & quartam decades; quartam quidem non integram, sed hiulcam & mutilam, quum abesset totus trigessimus tertius liber, & magna pars quadragesimi, qui finiebatur in his verbis cap. 37. *per omnia fora conciliabulaque edixerunt.* Anno MDXVIII. Moguntia ex membranis bibliothecæ in æde ibidem maxima & Metropolitana, D. Martini appellata, addita est pars libri tertii & trigimesimi ab his verbis cap. 17. *arctis faucibus coherens Acarnaniæ*, & quod deerat libro quadragesimo usque ad finem. Annus ejusdem sæculi primus & trigessimus novo rursus nos proventu beavit. Tum in Helvetiis Simon Grynaeus ultimos

Qui supersunt,
diversis
temporibus
detecti.

mos quinque libros repertos in membranis ad monasterium Laurissenum, vulgo Lorfense, e regione Borbetomagi trans Rhenum, per Joannem Frobenium publici juris fecit. Denique anno MDCXV. J. Horrion, Societatis Jesu sacerdos, Bambergæ dum singulos bibliothecæ publicæ codices excutit, incidit in membranas, quæ complures T. Livii libros, in his partem priorem tertii & trigesimali adhuc desideratam servabant, quem duobus post annis Paderbornæ vulgavit.

Hæc ad nos ex Liviana historia pervernerunt, vix quarta pars totius operis: quæ animos quidem & fructu honestissimæ voluptatis perfundit, & utilissimorum documentorum bona fruge pascit, sed ita ut desiderium quoque & luctum incendat tot amissorum voluminum, quæ tempus edax absumpsit & præcedentium ætatum incuria. Nam quod aut Livium totum, aut certe magnam eorum quæ desideramus partem, alii Constantinopoli, alii apud extremos hominum in Hionæ, sive Iona insula supra Scotiam delitescere jactitarunt, hæc, falsi utinam vates sumus! somnia esse existimamus optantium. Nec meliore nos spe solatur id quod Colomesius ab homine candidioris pectoris, quam felicioris ingenii Capellano sibi dictum in literas retulit: quemdam Capellani amicum virum non illiteratum, quum pila luderet, animadvertisse in ea palmula quæ sibi esset ad manum, fragmenta quorundam Livii librorum qui hodie non essent; quumque rem sibi ulterius inquirendam putasset, comperisse eas esse reliquias

liquias aliquot similium membranarum, quæ a monialibus domus Fontebraldensis pharmacopolæ cuidam donatæ, ab hoc ignaro qualis sibi thesaurus obvenisset venditæ forent operario ignobili, qui iis abusus esset ad tegendas illas palmulas quibus pila luditur. Vanis hujusmodi sine certo auctore rumoribus fidem habeat, cui placuerit sese inani spe latere.

Partitio operis in decades utrum a Livio sit, dubitavit Petrarcha, qui eam potius ortam esse putat a fastidiosa legentium ignavia. Idem adstruit Sigonius ex perpetuo veterum Grammaticorum, Prisciani, Diomedis, Censorini, denique auctoris epitomarum silentio, qui omnes librorum semper, numquam decadam mentionem faciunt. Frustra quidam, ut contrariam opinionem tueantur, obijciunt Livium ei ipsum videri quodammodo suffragari, dum suas vigesimo primo & trigesimo primo libris præfationes præmittit. Etenim recte observat Dujatius Livium non absimilibus velut procemiis extra decadam quoque principia identidem usum esse ad renovandam lectoris longo in opere attentionem, vel si quando scribenti major rerum ordo nasceretur, ut patet ex libri sexti ingressu, & cap. 29. lib. VII. Contendit ergo Sigonius germanam operis Liviani inscriptionem hanc fuisse: T. LIVII PATAVINI HISTORIARUM AB URBE CONDITA LIBRI CXLII. Quæ nobis opinio etsi probabilior videtur, tamen non semper abhorruimus ab decadam appellatione, quæ & usu recepta

*De partitio-
ne operis in
decades.*

*Ceteros re-
periri posse
frustra spe-
rantur.*

pta est, nec sine circuitu verborum vitari interdum poterat.

De epis-
mis.

Epitomarum, quæ in totum quin-
tum conjectæ sunt, auctor ignoratur.
Eas enim aut Livio ipsi, aut L. illi
Floro, cujus exstant rerum Romanarum
libri quatuor, adscribi non patitur dispar
ab utroque stili color. Quisquis ille fue-
rit, quem nosse haud sane multum in-
terest, ejus certe brevitaria, tamquam
exsanguia quadam & leviter adumbrata
pulcherrimi corporis simulacra, non omni
prorsus cura indigna sunt: eo quidem
magis, quod eorum aliqua est ad histo-
riam, ubi Livius deficit, illustrandam
utilitas.

Atque hæc sunt, quæ sive ad Livii
vitam, sive ad ejus operis formam, de-
scriptionem, casusque pertinentia, non
ignorare operæ pretium sit.

Art. III.
De operis
Liviani vir-
tutibus.

Jam de ipso opere agamus, & ejus
virtutes, quæ sunt eximiae, ita subjicere
conemur juvenum oculis, ut & sentiant
quæ sit in eo vis boni, & totum illud,
quantumcumque est, in sese ipsi assidua
tractatione transfundere ament.

§. I. Livii
eloquentia.

Ac primo quidem eloquentiam tanti
viri laudare supervacua operæ sit. Quem
enim non statim legentem allicit inaffe-
ctata illa narrandi jucunditas, & limpi-
dus nitor, qui & perspicuitati serviat,
nec careat, ubi opus est, nervis; non
inepto tumida orationis fastu inflatus,
sed simul simplicitatis, simul munditia-
rum memor; qui æquabili velut filo de-
ductus, res gestas ita naturali quodam
ordine explicet paulatim & aperiat, ita
exhibeat omnia locis temporibusque di-
stineta,

stineta, ita suos allinat rebus & perso-
nis colores, ut coram agi cernique, non
describi res auribusque accipi videantur?
Quid dicere opus est de incredibili illa
concionum ejus & orationum eloquentia,
in quibus eximius scriptor nullam non ex-
pressit dicendi laudem? In iis sententiæ,
tum gravitate, tum acumine commenda-
ta, egregio vestiuntur optimorum lectis-
simorumque splendore verborum. Jam
pro argumentorum varietate, modo ex-
ultat audacius oratio, & grande aliquid
ac sublime sonat, modo summissiore quo-
dam & modestiore cursu, semper tamen
cum quadam dignitate, fertur. Nihil
vero mirabilius, quam quomodo versatili-
ter pariter ad omnia scriptoris ingenium,
eorum omnium quos loquentes facit, se-
num ac juvenum, privatorum magistratu-
umve, Romanorum & hostium, sen-
sus, animos, habitus ita induit, ut illi
ipsi non melius modo aut venustius, sed
ne aptius quidem decentiusque dicere po-
tuerint. Itaque jamdiu docti omnes ma-
gno consensu iere in Quintiliani senten-
tiam, qui Livium esse judicat, cum in
narrando miræ jucunditatis clarissimique
candoris, cum in concionibus supra quam
enarrari potest eloquentem.

Ex illis tamen orationibus crimen in
eum oritur, tamquam in iis & fidem
historiæ neglexerit, & excesserit modum.
Nec levibus sane auctoribus hæc crimina-
tio nititur, a Pompejo Trogo olim con-
jecta in Livium, & hodie quoque a do-
ctissimis ingeniosissimisque viris renova-
ta, & quod majus est, unanimi fere
historicorum hujus ævi consensu com-
pro-

Livio cvi-
mini data
orationes &
conciones.

probata, qui omnes ab ejusmodi con-
cionibus, præsertim quas vocant directas,
inferendis in narrationem suam abstinue-
re.

Neque ego receptum hodie morem re-
prehendere ausim, quem fortasse etiam
historicæ gravitati convenientiorem esse non
frustra jactatur. Attamen si auctores in
utramque partem, si rationum momenta
diligenter perpendantur, erit sane cur Li-
vium præpropere damnare vereamur.

*Defenditur
Livius ex-
emplis.*

Si gravitate auctorum exemplorumque
res dijudicetur, tot se patronis tuebitur
Livius; quot fere apud Græcos Latinosque
in historia maxime claruere scripto-
res, Herodoto, Thucydide, Xenophon-
te, Polybio, Sallustio, Tacito, Cur-
tio. Dionysium Halicarnasæum omit-
to, apud quem non immerito fortasse
reprehendi possint nimis protractæ in lon-
gum orationes, quæ & fatigant lectorem,
& ingratam interdum narrationi moram
injiciunt. Sed ceterorum quos modo no-
minavi eadem quæ Livii causa est. Apud
omnes & crebræ orationes reperiuntur,
& si quando opus fuerit, longiusculæ,
& omnibus dicendi virtutibus, omni cul-
tu expolitæ, si tamen Polybianas excipias,
quæ tinctæ sensu comptiorem ornatum
neglexere. Omnibus igitur aut laus tri-
buenda est, aut venia deneganda. Durum
sane in tot tam illustres reos gravem fer-
re sententiam, & in magna illa nomina,
quæ omnis per tot retro sæcula mirata
est vetustas, quæ qui carpere ausit, faci-
lius sibi quam illis noceat, censorium sty-
lum exercere.

Et quidem, si res ipsa inspiciatur,
quid

quid tandem deliquere summi scriptores,
dum præter eam quæ debebatur, narran-
darum jucunde, graviter, distincte, dilu-
cideque rerum voluptatem, etiam alte-
ram indebitam nobis ex luculentissimis
orationibus, paravere? Fides, inquit,
historiæ violatur, dum ea nobis tamquam
dicta obtruduntur, quæ tamen numquam
revera dicta sunt. Quasi vero cuicumque
innocens ille dolus imponat, aut pericu-
lum sit, ne quis illas Livii tam diligen-
ter elaboratas, tam severe castigatas,
tantis verborum sententiarumque mundi-
tiis exultas orationes ab horridis illis pri-
morum urbis Romæ temporum aratoribus
esse existimet.

*Fides
historiæ
non læ-
dant Li-
vii ora-
tiones.*

Unum excipio. Si scriptori licuit eo-
rum quos dicentes facit referre verba, &
orationes ipsas, quales pronuntiatae sunt,
alicunde nancisci, nihil dubium esse po-
test, quin illæ totidem verbis lectori red-
dendæ sint, neque in earum locum luden-
tis ingenii fetus supponendi. Itaque non
negabimus peccasse Tacitum, qui in lib.
XI. Ann. c. 24. Claudio Imperatori alie-
nam & fictitiam tribuerit orationem,
cum vera exstaret, cujus etiamnum frag-
menta habemus. Sed si verarum copia
non sit, non video sane, cur vetetur is
qui historiam scribit, suas & ad excolen-
dum animum, & ad acuendum ingenium
sæpe profuturas orationes offerre lectori,
cum præsertim & in eas conjici commo-
de possint sapientissima quædam monita
ac præcepta ex ipsis factorum visceribus
nascentia, quæ tamen inter narrandum
attexere minime decuerat; & ingenia,
mores, animi ducum ac populorum pro-
T. Livii Tom. I. * * *
pius

pius ad naturæ veritatem exprimi; & vero causæ illæ quibus bellorum origo, & celeberrimi quique eventus continentur, atque etiam consilia ex quibus facta fluxere, liberius copiosiusque tractari. Ad hæc tot commoda illud quoque accedit, quod in iisdem, velut in amœnis quibusdam diverticulis, perpetua narratione defatigatus interdum lectoris animus suavissime conquiescit.

Id tantum cavendum est lectori, ne ex orationibus facta se sincera & incorrupta haurire posse existimet, quæ in iis majus aucta, vel extenuata verbis, ad invidiam gratiamve decurtata, depravata plerumque reperiuntur. Orationes non tamquam ex scriptoris persona accipi debent, sed ex ejus, quisquis ille est, quem scriptor loquentem facit. Ipse narrationi fidem, orationibus præstare debet eloquentiam. Si quando tamen hac libertate abuti visus est Livius, id observare in notis non negleximus.

At enim qui directas conciones operi suo inserunt, *historiæ modum*, id enim secundum erat, *excedunt*: id est, si recte assequimur accusatoris mentem, ultra terminos legibus præfinitos evagantur, nec jam historicos se esse volunt, sed oratores. Id quam convenienter in Sallustio & Livio reprehendat Trogus Pompejus, ipse viderit, qui obliquas orationes historiæ suæ non dubitaverat intexere, quarum unam nobis servavit Justinus, plerisque Livianis prolixiorum. Quis enim non videat eandem plane & obliquarum, & directarum concionum esse rationem? Præclarum vero commentum! mirum ar-

tificem! qui pro *indicativis modis infinita* subjecerit, & loco *primæ personæ tertiam*. Eos qui nihil omnino, ac ne orationes quidem ipsas in historiam inseri debere contendunt, nisi ex veterum monumentorum fide, etsi paulo severiores sunt, aliquid tamen secutos esse video. Verum ii nos profecto ludibrio habent, qui cum directas conciones reproben, jus sibi esse existimant obliquas, quantumlibet prolixas, in opus suum includendi. Nihil ergo videtur afferri, cur Livio suas orationes vitio ac culpæ dari debere pronuntiemus.

At circa formam loquendi elegantiam. *De Patavinitate Livii.* que sermonis litem ei dudum movit vir ingenio & eloquentia clarissimus, Asinius Pollio, qui in eo putabat inesse quamdam *Patavinitatem*, sive locutiones quasdam quæ Patavinum, ut ita dicam, solum sapient, nec essent quadam urbanitate coloratæ. Hoc crimen hodie, nec dilui, nec comprobare omnino posse facile crediderimus. Fieri sane potuit, ut homo Patavinus patriam plane dediscere non quiverit, & levia quædam retinuerit loquendi vitia, quæ principis inter Romanos viri teretes & religiosas aures offenderent. At nos, quibus Latina lingua peregrina est, qui eam ex libris tantummodo cognoscere possumus, quomodo tantum nobis arrogaremus, ut illos nævos, qui plerorumque Romanorum oculos fortasse fallebant, deprehendere & assignare auderemus? Id sane tentaverit Dujatius, homo non ita a Latinitate instructus, ut Livianæ orationis censuram ageret. Nobis consultissimum videtur ea de

Historiæ modum non magis directæ orationes excediunt, quam oblique.

Justin. l. XXVIII. c. 4. & seq.

re filere . Bene profecto nobiscum ageretur , qui Latinam linguam balbutire conamur , si Livii orationem cum sua quoque *Patavinitate* daretur effingere .

S. 2. Livii
Fides .
Gratiam
aspernata .

Nec vero eloquentia tantum claruit Livii , sed laudatur & fides , quæ prima virtus ab historiarum scriptore requiritur . Ausum esse eum vera etiam cum offensionis periculo dicere , veritatisque studio-riorem fuisse , quam gratiæ imperantis , ex eo patet quod , referente Tacito , IV. Ann. 34. ita Cn. Pompejum laudibus extulerat , ut Pompejanum eum Augustus appellaret . Sæpe Brutum , Cassium , Scipionem , Afranium , ut insignes viros nominaverat . Neque id , eodem teste Tacito , amicitia ipsius cum Augusto offe-ndit : quod quidem dubito utrum patientissimis Principis auribus , an scribentis libertati fuerit honorificentius .

Sed & in iis quæ hodie supersunt , nulla apparet assentationis erga eum qui re-rum potiretur suspicio . Semel aut ite-rum in totis quinque & triginta libris Augustum appellat ; sed ipsa re poscen-te , sed breviter & cursim , modicis cum laudibus & veris . Libro primo , cap. 19. templum Jani , occasione data , memo-rat ab eo clausum fuisse : quo cum Au-gustus magnopere gloriaretur , ipse tamen rem uno verbo tangit , gratulatus tantum ætatis suæ raram felicitatem . Rursus , ubi de spoliis opimis Cossi disserit , lib. IV. cap. 20. testem allegat *Augustum Cæ-sarem , templorum omnium* , inquit , *con-ditorem , aut restitutorem* : quod quam vere , quam non ambitiose dictum sit , testimonio est illa ipsius Augusti notissi-ma

ma vox : *mormorem se relinquere urbem , quam lateritiam acceperisset* . Jam vero in narranda insigni illa de Asdrubale victo-ria quam Livius & Nero reportavere , quam bella sese scriptori nostro materies offerebat demerendæ Liviæ Augusti uxoris , quæ ad alterum e victoribus origi-nem referebat , in alterius domum fuerat adoptata ! quam facile ibi sese jactare po-terat adulatio ! Livius rem quidem ipsam ornate , ut par erat , magnificeque descri-bit ; in victores ipsos plena manu laudes cumulat : de eorum posteris , de Livia , Tiberio , Druso , ne verbum quidem .

Ceterum fateri cogimur Livii fidem , quæ adversus gratiam potentiorum incon-cussa stetit , amore patriæ aliquoties fuisse labefactatam . Cujus quidem culpæ , ab honestissima sane causa profectæ , sed culpæ tamen , non auderemus tantum vi-rum insimulare , nisi res clara omnino fo-ret , & plurimis manifestisque argumentis teneretur . Liceat nobis remittere Lecto-rem ad ea quæ in Præfatione ad mayo-rem nostram Livii editionem super hoc negotio disputavimus .

Quod si in iis etiam quæ peccat iden-tidem Livius , amor tamen virtutis emi-net , ita ut ab æquis judicibus laus ei cum reprehensione conjuncta debeat ; quan-tus illius gloriæ splendor est , ubi sincerus nitet , nec ulla erroris macula deforma-tus ! Ubique spirat apud eum cura com-mendandæ honestatis : suam ille ubique virtuti laudem , suam vitio reddit igno-miniam ; neque nudam ac jejunam di-ctorum factorumque proponit seriem le-gentibus , sed iis instructam judiciis ac

Amore in
patriam
labefacta-
ta .

S. 3. Li-
vius recti-
honestique
amans .

præceptis, quæ ad omnem vitæ officii-
que rationem egregia possint esse docu-
menta?

*Pietas
ejus in nu-
mina.*

Ac primo quidem pietatem in numina
quæ apud suos colebantur, & quamdam
religionis patriæ reverentiam ubique pro-
fitetur: infelix, qui temporum vitio &
communis exempli imperiosa lege abreptus
futilem religionis umbram pro re ample-
cteretur; laudandus, qui umbram retine-
ret tamen, seseque multum ab insanien-
tis sapientiæ audacia & temeritate sejun-
geret, quæ bellum falsis indictum diis cum
vero gerebat, & dum impios vulgi circa
divina profigaret errores, ipsam tollebat
divinam vim, eademque opera maximum
justitiæ & societatis humanæ vinculum dis-
solvebat. Sacrilegam hanc, quæ suo ævo
Romæ vigeat, opinionum licentiam, non
semel increpat, & cum intimi doloris sen-
su deflet Livius. Quam gravis, quantæ
severitatis & sanctimonix plena est hæc
quæ lib. III. cap. 20. occurrit novæ illius
impietatis castigatio! *Nondum hæc, quæ
nunc tenet seculum, negligentia deum ve-
nerat: nec interpretando sibi quisque jusju-
randum & leges aptas faciebat, sed suos
potius mores ad ea accommodabat. Et ali-
bi, (X. 40.) de juvene eo qui consulem
monendum sibi esse existimabat pullarium
auspicia ementitum esse, juvenis, inquit,
ante doctrinam deos spernentem natus.*
Sed quid plura opus est? Qui sedulo per-
penderit, quonam modo Livius, si quid
pie in deos factum est, id commemoret &
prædicet; contra, si in aliquo contemptor
religionis animus appareat, quam is invi-
diolæ describebatur, & in odium vocetur,
faci-

facile animadvertet prioribus illis exemplis
nostrum maximopere delectatum esse, hæc
vere & ex animo detestatum. Sufficiat hic
indicare lectori cap. & 46. l. V. ubi de
Albinio, & Fabio Dorstone agit, & initio
lib. XXII. ubi de consule Flaminio.

*Immerito
ei obijci-
tur super-
stitio.*

Neque vero crediderimus, id quod mul-
ti Livio objecere, illam quam in eo lau-
damus cælestis numinis reverentiam, in
anilem superstitionem degenerasse. Huic
criminationi maxime ansam præbuere pro-
digia illa, quæ plurima in singulos fere
annos colligit, partim incredibilia & om-
nino vana, partim ab imperitis homi-
nibus falso habita pro monstris, cum ta-
men nihil in iis esset, quod non ex vi ipsa
rerum & naturæ legibus fluere. Sed non
recte judicant de Livio, qui hæc omnia
ab eo aut pro veris memorata, aut in
religionem versa esse existimant. Ipse se
multis locis defendit: ut cum lib. XXI.
cap. 62. prodigiorum enarrationem sic or-
ditur: *Romæ, aut circa urbem multa ea
hieme prodigia facta, aut (quod evenire
solet motis semel in religionem animis)
multa nuntiata & temere credita sunt.*
Rursus lib. XXVII. c. 23. Cumis (adeo
minimis etiam rebus prava religio inserit
deos) mures in æde Jovis aurum rosisse
nuntiatum est. Ubi etsi rei prorsus incre-
dibili fidem potius derogare debuerat, ab-
surdæ certe superstitionis crimen a se re-
pellit. Sed nusquam suum de his rebus
judicium aut apertius, aut fufius explicat,
quam lib. XLIII. c. 13. Non sum nescius,
inquit, *ab eadem negligentia qua nihil
deos portendere vulgo nunc credant, neque
nuntari admodum ulla prodigia in publi-
cum,*

*Livii de
prodigiis
judicia.*

cum, neque in annales referri. Ceterum & mihi vetustas res scribenti nescio quo pacto antiquus sit animus: & quædam religio est, quæ illi prudentissimi viri publice suscipienda censuerint, ea pro indignis habere quæ in meos annales referam. Ex his profecto patet plura eum, quod Curtius de se testatur, transcribere, quam credere, & sola antiquitatis veneratione adductum ea in annales suos retulisse, quæ etsi futilia esse intelligeret, illis tamen prudentissimis viris gravissima visa esse, &, tamquam missa a diis, publice suscepta meminerat.

Livius ex
historiæ
fide pro-
digia nar-
rare de-
buit.

Quin etiam illud affirmare non dubitabimus, pertinuisse ad historiæ fidem, ut prodigia illa, quemadmodum in publicis monumentis tradita reperiebat, ita ad nos scripto transmitteret. Quis negaverit historiæ cujuslibet populi non pœnitendam esse partem eam quæ ad ejus sacra ritulque religiosos & cultum numinis spectet? Quem nostrum non juvat nosse, quantopere mentes priscorum illorum Romanorum occæcaret stoliditas, & multum, irridendane dicam, an defendenda, circa divina superstitionis & credulitas? Quæ cognitio tantum abest ut veræ religioni officiat, ut contra hoc quoque nomine gratias Deo immortales & habere, & agere debeamus, quod nos veteribus illis neque prudentiores neque ingeniosiores, a tam supinis tamque exitiabilibus erroribus, per divinam Evangelii lucem liberaverit. Non continuo igitur, si Livius perabsurda prodigia memoriæ mandavit, id ei in crimine ponendum, aut nota superstitionis injungenda est: ac proinde nihil jam obstat quominus

eum

eum multum amemus de sua in eos quos solos colere didicerat deos pietate. Multum ergo ab eo absumus, ut Gregorio Magno, acris ingenii, & cruditi in Religionem Christianam studii pontifici, tam lævam fuisse mentem putemus, ut, quod legitur in Antonini Summa, ob illam prodigiorum commemorationem infensus Livio, quoscumque nancisci potuisset ejus libros igni traderet. Id nec libet credere, & licet, ubi rei tam absurdæ tanto posterior ætate testis unus citari potest.

Sed & ceterarum virtutum, justitiæ, abstinentiæ, comitatis, munificentiae, castimoniae, amoris in patriam, summa ubique apud eum elucet admiratio, quæ in earum æmulationem ipsum quoque lectorem rapit. In re manifestissima non operæ est diutius immorari. Sed tamen quis non ardore quodam caritatis in patriam succendi se sentiat? sive audit (IX. 4.) Lentulum consules ad Caudium hortantem, ut communem salutem non morte tantum, sed & ignominia sua bene emptam putent; sive hanc (XXVI. 36.) velut ex oraculo missam vocem excipit: *Res publica incolumis & privatas res facile salvas præstat. Publica prodendo tua nequicquam serves.* Quem non ad temperantiam contemptumque voluptatum incitet & inflamet Scipio ille, qui dum Masanißæ in tempestivum & præcipitem in Sophonisbæ amorem castigat, (XXX. 14.) non dubitat, & juvenis, & victor, omnibus triumphis anteferre frenatarum libidinum decus?

Quod si a vitiis quoque dehortantur aliena opprobria, Tarquinii superbiam &

cru-

Livius
virtutem
omnium
præco &
hortator.

crudelitatem, Appii decemviri libidinem & impotentiam, Manlii Capitolini spes ambitiosas & seditiosa consilia, Flamini Varronisque temeritatem iis coloribus depingit Livius, ut tantam scditatem nemo non laudis cupidus exhorrescat. Sic ergo ex ejus opere hic colligitur fructus, quem ipse ex historia uberrimum utilissimumque capi posse existimavit. Sic *omnis exempli documenta in illustri posita monumento intrueri datur. Inde tibi tuæque reipublicæ quod imitere capias: inde scdum inceptu, scdum exitu, quod vites.*

Livii historia ad mores in-
formandos
utilior,
quam om-
nes phi-
losopho-
rum dis-
putationes.

Fremant philosophi licet: audacter profitebimur animi nostri sententiam. Omnes illorum disputationes una nobis videtur Livii historia, si quis & honesti amore sibi pectus imbui velit, & salubri quodam antidoto adversus vitiorum contagia muniri, sive auctoritatis pondere, sive utilitatis ubertate superare. Quicquid apud illos præceptis adstruitur, hic firmatum videmus exemplis. Illi cassam sæpe & vacuam fingunt animo virtutis imaginem: hic ipsa sese virtus præsentem sistit ob oculos, & vivam quodammodo ac spirantem exhibet. Illorum suspecta interdum est otiosa loquacitas: hic nos frangit auctoritas ineluctabilis onustorum triumphis ducum, & maximi post hominum memoriam imperii conditorum. Denique illorum præceptiones non modo aridæ ac jejunæ nihil habent lenocinii, nihil voluptatis, sed etiam ipsa præcipiendi professione absterrent ac fugant indociles plerumque hominum animos: Livius & omni eloquentiæ cultu salutaria monita vestit & exornat, & ita præcipit ut prorsus lateat præcipiendi voluntas. Nul-

Nullum in eo magisterii supercilium; nulla doctoris persona: fallitque disciplina virtutis ante insinuata mentibus, quam ipsi qui discunt doceri sese intelligant.

Hoc artificium callide deprehendit vir exculti multa humanitate ingenii Corbinnellus, qui sententias e Livio collectas contulit in libellum, editum Parisiis anno 1694. In monito quod huic libello præfixum est, observat editor, mirum quibusdam fortasse videri posse, quod qui tam non sententiose scripserit Livius, tam multas ex suo opere excerpendas sententias præbuerit. Sed nempe egregius dicendi artifex, non, Polybiana simplicitate, tamquam purpureos pannos, narrationi sententias assuit. Longe illi major est venustatis & æquabilitatis in scribendo cura. Dat itaque operam, ne, quod postea Petronius monuit, *sententiæ emineant extra corpus orationis expressæ, sed intexto vestibus colore niteant.*

Jam igitur æquam de Livio videmus ferre posse sententiam. Tres præcipuæ sunt historiæ dotes, ut vera, ut jucunda, ut utilis sit. Atque adeo tria sunt historici officia, ut res gestas cum fide repræsentet, ut iis tractandis eloquentiam adhibeat, ut hausta ex iisdem morum informandorum monita & præcepta narrationi inspergat. Duo ita præstitit Livius, ut si minus ceteris omnibus dicendus est præripuisse palmam, certe nulli secundus haberi possit: ac si historiæ scriptori sufficeret utile dulci miscere, frustra quicquam perfectius quæreretur. In fide paulum claudicavit, & humani aliquid passus est, sed ita ut culpam causa culpæ elevare plerumque videatur.

Judicium
de Livii
historia.

Jam

De Livii
mores
conjectu-
ra.

Jam si ab opere ad mores ejus judicium transferamus, & eos ex scriptis æstimes, ut fere solent ii qui scribunt aliquid, animi sui effigiem etiam aliud agendo in libris suis exprimere, dubitare non possumus, quin candidissimum ei petus fuerit amantissimumque virtutis. Eam ille ubique tantis laudibus, tam ab omni furo & mendacii larva alienis extollit, ut intra otiosam ejus admirationem minime stetisse videatur. Scias eum qui virtutem in ceteris eximia laudet, in se quoque amare.

T. LIVII

PATAVINI

Historiarum ab Urbe condita

LIBER PRIMUS.

PROŒMIUM.

Præfatur auctor, quæ ad universam Historiam pertinent: cur gesta populi Rom. ipse perscribat, licet id alii multi, & nobiles scriptores fecerint: quam difficilis res sit operis, tum ob vetera, quæ alte repetenda, tum ob nova, quæ magna: de fabulosis quale debeat esse judicium: quæ profuerint legentibus attente observata: quanti in utramque partem exempli sit Rom. Resp.

FACTURUS ne (1) operæ pretium sim, si a primordio urbis res populi Romani perscripserim, nec satis scio, nec si sciam, dicere auctum: quippe qui cum veterem, tum (2) vulgatam esse rem videam, dum novi semper scriptores, aut in rebus certius aliquid allatuos se, aut scribendi arte rudem vetustatem superatuos credunt. Utcumque erit, juvabit tamen rerum gestarum memoria principis terrarum populi pro virili parte & me ipsum consuluisse. Et si tanta scriptorum turba mea fama in obscuro sit; nobilitate, ac magnitudine eorum, qui nomini officient meo, me consoletur. Res est præterea (3) & immensi operis, ut quæ supra septingentesimam

T. Livii Tom. I.

A

simum

- (1) *Operæ pretium*) Rem utilem.
(2) *Vulgatam esse rem*) Rem vulgo a scriptoribus historiarum facilitatam.
(3) *Et immensi*) Vel delenda est vocula & ante *immensi*: vel dicendum est ei respondere & *legentium plerisque*, ut infra cap. 25. *Feroces & suapte ingenio, & pleni adhortantium vocibus.*

simum annum repetatur: & quæ ab exiguis profecta initiis eo creverit, ut jam magnitudine laboret sua: & legentium plerisque haud dubito, quin primæ origines, proximaque originibus minus præbitura voluptatis sint, festinantibus ad hæc nova, quibus jam pridem prævalentis populi vires se ipsæ conficiunt. Ego contra hoc quoque laboris præmium petam, ut me a conspectu malorum, quæ nostra tot per annos vidit ætas, tantisper certe, dum prisca illa tota mente repeto, avertam, (1) omnis expers curæ, quæ scribentis animum etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere possit. Quæ (2) ante conditam, condendamve urbem, poeticis magis (3) decora fabulis, quam incorruptis rerum gestarum monumentis traduntur, ea nec affirmare, nec refellere in animo est. Datur hæc venia antiquitati, ut miscendo humana divinis, primordia urbium augustiora faciat. Et si cui populo licere oportet consecrare origines suas, & ad deos referre auctores, ea belli gloria est populo Romano, ut cum suum conditorisque sui parentem Martem potissimum ferat, tam & hoc gentes humanæ patiantur æquo animo, quam imperium patiuntur. Sed hæc, & his similia, (4) utcumque animadversa, aut æstimata erunt, haud equidem in magno ponam discrimine. Ad illa mihi pro se quisque acriter intendat animum: quæ vita, qui mores fuerint; per quos viros, quibusque artibus, domi, militiaeque, & partum, & auctum imperium sit: labente deinde paulatim disciplina, velut (5) desidentes primos mores sequatur animo: deinde ut magis, magisque lapsi sint: tum ire coeperint præcipientes, donec ad hæc tempora, quibus nec vitia nostra, nec remedia pati possumus, perventum

(1) *Omnis expers curæ*) Omni offendendi alicujus timore vacuus.

(2) *Ante ... condendam ... urbem*) His verbis designatur tempus remotius: puta, tempus ante Romulum natum.

(3) *Decora*) Magis convenientia.

(4) *Utrumque*) *Utrumque animadversa*, i. e. quoquomodo spectata, sive acriter, sive negligentius: *Utrumque æstimata*, i. e. quoquomodo habita, sive vera, sive falsa.

(5) *Desidentes*) Paulatim labi incipientes. Translatio ducta ab iis, quæ leni motu in semet deprimuntur. *Desidentes* hæc a *desido*.

tum est. Hoc illud est præcipue in cognitione rerum salubre, ac frugiferum, omnis te exempli documenta in illustri posita monumento intueri, unde tibi, tuæque Reipublicæ quod imitere capias: unde scædum inceptu, scædum exitu, quod vites. Ceterum aut me amor negotii suscepti fallit, aut nulla unquam respublica nec major, nec sanctior, nec bonis exemplis ditior fuit: nec inquam tam fero avaritia, luxuriaque immigraverint: nec ubi tantus, ac tam diu paupertati, ac parsimoniae honos fuerit; adeo quanto rerum minus, tanto minus cupiditatis erat. (1) Nuper divitiæ avaritiam, & abundantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi, pendendique omnia invexere. Sed querelæ, ne tum quidem gratæ futuræ, cum forsitan necessariæ erunt, ab initio certe tantæ ordiendæ rei absint: cum bonis potius ominibus, votisque, ac precationibus deorum, dearumque, si, ut poetis, nobis quoque mos esset, libentius inciperemus, ut (2) oris tanti operis successus prosperos darent.

C A P U T I.

Æneas, Troja capta, in Italiam classe deferitur. Pace primum Latino Regi jungitur, deinde etiam affinitate, accepta in matrimonium Lavinia, ab ejus nomine conditum oppidum Lavinium appellat. Turnus, cui pacta ante Lavinia fuerat, Æneæ, Latinoque bellum infert.

Jam primum omnium satis constat, Troja capta, in ceteros sævitum esse Trojanos; duobus Æneæ, Antenoreque & vetusti jure hospitii, & quia pacis, reddendæque Helenæ semper auctores fuerant, omne jus belli Achivos abstinuisse. Casibus deinde variis Antenorem cum multitudine Henetum, qui seditione ex Paphiagonia pulsi & sedes & ducem, rege Pylamene ad Trojam amisso, quærebant, venisse in intimum maris

A 2

ris

(1) *Nuper*) *Divitiæ invexere avaritiam*, i. e. sitim divitiarum; & *abundantes voluptates desiderium*, ipsarum voluptatum.

(2) *Oris tanti operis*) Tanto instituto operis.

Adriatici sinum: Euganeisque, qui inter mare Alpesque incolebant, pulsus, Henetos, Trojanosque eas tenuisse terras: & in quem primum egressi sunt locum, Troja vocatur; (1) pagoque inde Trojano nomen est; gens universa Veneti appellati. Æneam ab simili clade domo profugum, sed ad majora rerum initia ducentibus factis, primo in Macedoniam venisse: inde in Siciliam, quærentem sedes, delatum: ab Sicilia classe Laurentem agrum tenuisse: Troja & huic loco nomen est. Ibi egressi Trojani, ut quibus ab *im-menso prope errore* nihil præter arma, & naves superesset, cum prædam ex agris agerent, Latinus rex, Aborigineque, qui tum ea tenebant loca, ad arcendam vim advenarum armati ex urbe atque agris concurrunt. Duplex exinde fama est: alii prælio victum Latinum pacem cum Ænea, deinde affinitatem junxisse, tradunt: alii, cum instructæ acies constitissent, priusquam signa cernerent, processisse Latinum inter primores, ducemque advenarum evocasse ad colloquium: perunctatum deinde, qui mortales essent, unde aut quo casu profecti domo, quidve quærentes in agrum Laurentem exissent: postquam audierit multitudinem Trojanos esse; ducem Æneam, filium Anchisæ, & Veneris; cremata patria & domo profugos sedem, condendæque urbi locum quære-re; & nobilitatem admiratum gentis virique, & animum vel bello, vel paci paratum, dextera data, fidem futuræ amicitiae sanxisse. Inde fœdus istum inter duces, inter exercitus salutatio-nem factam; Æneam apud Latinos fuisse in hospitio; ibi Latinum apud penates deos domesticum publico adjunxisse fœdus, filia Æneæ in matrimonium data: ea res utique Trojanis spem affirmat tandem stabili certaque sede finiendi erroris. Oppidum condunt. Æneas ab nomine uxoris Lavinium appellat: brevi stirps quoque virilis ex novo matrimonio fuit, cui Ascanium parentes dixere nomen. Bello deinde Aborigines, Tro-

Trojanique simul petiti. Turnus rex Rutulorum, cui pacta Lavinia ante adventum Æneæ fuerat, prælatum sibi advenam ægre patiens, simul Æneæ, Latinoque bellum intulerat. Neutra acies læta ex eo certamine abiit: victi Rutuli: victores Aborigines, Trojanique ducem Latinum amittere.

C A P U T II.

Turnus victus ad Mezentium confugiens, novum excitat bellum. Hoc quoque prospere peracto, moritur Æneas; cujus filius Ascanius, relicto Lavinio, Albam condit. In ea post bis septimum Regum sobolem regnat Amulius, pulso Numitore fratre, cujus filiam Rheam Silviam, ut partus spem adimat, Vestæ sacrat.

Inde Turnus Rutulique diffisi rebus, ad florentes Etruscorum opes, Mezentiumque eorum regem confugiunt, qui Cære opulento tum oppido imperitans, jam inde ab initio minime lætus novæ origine urbis, & tum nimio plus, quam satis tutum esset accolis, rem Trojanam crescere ratus, haud gravatim socia arma Rutulis junxit. Æneas adversus tanti belli terrorem ut animos Aboriginum sibi conciliaret, (1) ne sub eodem jure solum, sed etiam nomine omnes essent, Latinos utramque gentem appellavit: nec deinde Aborigines Trojanis studio, ac fide erga regem Æneam cessere: fretusque his animis coalescentium in dies magis duorum populorum Æneas, quamquam tanta opibus Etruria erat, ut jam non terras solum, sed mare etiam per totam Italiæ longitudinem ab Alpibus ad fretum Siculum fama nominis sui impleisset: tamen, cum mœnibus bellum propulsare posset, in aciem copias eduxit. (2) Secundum inde prælium Latinis, Æneæ etiam ultimum operum mortalium fuit. (3) Situs est, (4) quemcumque eum

A 3

dici

(1) *Ne sub eodem jure* Ut non solum iisdem legibus regerentur, sed etiam eodem nomine essent.

(2) *Secundum* Ordine.

(3) *Situs est* Sepultus.

(4) *Quemcumque* Quocumque eum nomine appellari humana divinaque jura volunt.

(1) *Pagoque inde Trojano nomen est* Pagus constat ex pluribus vicis, gens autem ex pluribus pagis. Hinc bene distinguitur pagus Trojanus a vico Troja, & a gente universa Venetis.

dici jus fasque est, super Numicium flumen. Jo-
 vem (1) Indigetem appellant. Nondum maturus
 imperio Ascanius Æneæ filius erat: tamen id im-
 perium ei ad puberem ætatem incolume mansit:
 (2) tantisper tutela muliebri (tanta indoles in
 Lavinia erat) res Latina, & regnum avitum,
 paternumque puero stetit. (3) Haud nihil ambi-
 gam (quis enim rem tam veterem pro certo af-
 firmet?) hiccine fuerit Ascanius, an major quam
 hic, Creusa matre, Ilio incolumi natus, comese-
 que inde paternæ fugæ, quem Julum eundem
 Julia gens auctorem nominis sui nuncupat. Is
 Ascanius, ubicumque, & quacumque matre geni-
 tus (certe natum Ænea constat) abundante La-
 vinii multitudine, florentem jam (ut tum res
 erant) atque opulentam urbem matri, seu no-
 vercæ reliquit: novam ipse aliam sub Albano
 monte condidit, quæ ab situ porrectæ in dorso
 urbis Longa Alba appellata. Inter Lavinium, &
 Albam Longam coloniam deductam, triginta fer-
 me interfuere anni: tantum tamen opes creve-
 rant, maxime fufis Etruscis, ut ne morte quidem
 Æneæ, nec deinde inter muliebrem tutelam, ru-
 dimentumque primum puerilis regni movere ar-
 ma aut Mezentius, Etruscique, aut ulli alii ac-
 colæ ausi sint. Pax ita convenerat, ut Etruscis,
 Latinisque fluvius Albula, quem nunc Tiberim
 vocant, finis esset. Silvius deinde regnat Ascanii
 filius, casu quodam in silvis natus: is Æneam
 Silvium creat: is deinde Latinum Silvium: ab
 eo coloniam aliquot deductæ, Prisci Latini appel-
 lati: mansit Silvius postea omnibus cognomen,
 qui Albæ regnarunt. Latino Alba ortus, Alba A-
 tis, Afi Capis, Capi Capetus, Capeto Tiberinus,
 qui in trajectu Albulæ amnis submersus, celebre
 ad posteros nomen flumini dedit. Agrippa inde
 Tiberini filius, post Agrippam Romulus Silvius
 a patre accepto imperio regnat. Aventino fulmi-
 ne ipse ictus regnum per manus tradidit: is se-
 pultus in eo colle, qui nunc est pars Romanæ
 urbis,

urbis, cognomen colli fecit. Proca deinde regnat:
 is Numitorem, atque Amulium procreat: Numi-
 tori, qui stirpis maximus erat, regnum vetustum
 Silviam gentis legat: plus tamen vis potuit, quam
 voluntas patris, aut verecundia ætatis: pulso fra-
 tre, Amulius regnat: addit sceleri scelus: stir-
 pem fratris virilem interimit; fratris filiam Rheam
 Silviam per speciem honoris, cum (1) Vestalem
 eam legisset, perpetua virginitate spem partus
 adimit.

C A P U T III.

*Rhea Silvia a Marte compressa Romulum, & Re-
 mum edit. In profluentem Amulii imperio abje-
 cti non extinguuntur. Inveni a regis pastore
 educantur. Statim adulta etate, Amulio obtrun-
 cato, Avum in regno reponunt. Ipsi novam ur-
 bem condunt. Mox, dubium an iussu fratris,
 Remus interficitur.*

SED debebatur (ut opinor) fatis tantæ origo
 urbis, maximique (2) secundum deorum opes
 imperii principium. Vi compressa Vestalis, cum
 geminum partum edidisset, (seu ita rata, seu
 quia deus auctor culpe honestior erat) Martem
 incertæ stirpis patrem nuncupat. Sed nec dii, nec
 homines aut ipsam, aut stirpem a crudelitate re-
 gia vindicant: sacerdos vineta in custodiam da-
 tur: pueros in profluentem aquam mitti jubet.
 Sorte quadam divinitus super ripas Tiberis effu-
 sus lenibus stagnis nec adiri usquam (3) ad iusti
 cursum poterat amnis, & posse quamvis langu-
 da mergi aqua infantes spem ferentibus dabat. Ita
 velut defuncti regis imperio, in proxima alluvie,
 (4) ubi nunc ficus Ruminalis est (Romularem
 vocatam ferunt) pueros exponunt. Vastæ tum
 in iis locis solitudines erant. Tenet fama, cum
 fluitantem alveum, quo expositi erant pueri, te-
 nuis

A 4

nuis

(1) Indigetem) Quem merita in cælum vocaverunt, quasi
 inde i. e. in terra genitum.

(2) Tantisper) Interea dum Ascanius adolefcit.

(3) Haud nihil ambigam) Dubito.

(1) Vestalem) De Vestalibus vide infra c. 8.
 (2) Secundum deorum opes) Post ipsum deorum imperium.
 (3) Ad iusti cursum ... amnis) Ad eum locum, ubi amnis
 pleno alveo fluere solebat. Iustum enim est, quod suam quam-
 dam plenitudinem habet.

(4) Ubi nunc ficus Ruminalis est) In media urbe Roma.

anis in sicco aqua destituisse, lupam sitientem ex montibus, qui circa sunt, ad puerilem vagitum cursum flexisse: eam summissas infantibus adeo mitem præbuisse mammæ, ut lingua lambentem pueros magister regii pecoris invenerit (Faustulo fuisse nomen ferunt) ab eo ad stabula Larentiæ uxori educandos datos. Sunt qui Larentiam vulgato corpore lupam inter pastores vocatam putent: inde locum fabulæ, ac miraculo datum. Ita geniti, ita educati, cum primum adolevit ætas, nec in stabulis, nec ad pecora segnes, venando peragraræ (1) saltus: hinc, robore corporibus animisque sumto, jam non feras tantum subsistere, sed in latrones præda onustos impetum facere, pastoribusque rapta dividere: & cum his crescente in dies grege juvenum (2) seria, ac jocos celebrare. Jam tum in Palatino monte (3) Lupercal (4) hoc fuisse ludicrum ferunt, & a Pallanteo urbe Arcadica Pallantium, deinde Palatinum montem appellatum: ibi Evandrum, qui ex eo genere Arcadium multis ante tempestatibus ea tenuerat loca, solemne allatum ex Arcadia instituisse, ut nudi juvenes (5) Lycæum Pana venerantes, per luxum atque lasciviam current: quem Romani deinde vocarunt Inuum: huic deditis ludicro, cum solemne votum esset, insidiatis ob iram prædæ amissæ latrones, cum Romulus vi se defendisset, Remum cepisse: captum regi Amulio tradidisse, ultro accusantes: crimini maxime dabant, in Numitoris agros ab his impetum fieri: inde eos, collecta juvenum manu, hostilem in modum prædas agere. Sic Numitori ad supplicium Remus deditur. Jam inde ab initio Faustulo spes fuerat regiam stirpem apud se educari: nam & expositos iussu regis infantes sciebat, & tempus, quo ipse eos susculisset, ad id ipsum congruere: sed rem immaturam, nisi aut per occasionem, aut per necessi-

(1) *Saltus*) Saltus qui circa erant.

(2) *Seria ac jocos celebrare*) *Seria*, pugnas adversus latrones, *jocos*, ludicra certamina.

(3) *Lupercal*) *Lupercal* pro *Lupercale* hoc ludicrum.

(4) *Hoc*) Quod Livii temporibus celebrabatur.

(5) *Lycæum Pana*) *Pan* dictus est *Lycæus* esse *Servius* a *λύκος*, lupus, quod *λύκος* non sinit in oves *scire*....

cessitatem aperiri noluerat. Necessitas prior venit. Ita metu subactis, Romulo rem aperit. Forte & Numitori, cum in custodia Remum haberet, audissetque geminos esse fratres, comparando eorum ætatem, & ipsam minime servilem indolem, tetigerat animum memoria nepotum: sciscitandoque (1) eodem pervenit, ut haud procul esset, quin Remum agnosceret. Ita (2) undique regi dolus nectitur. Romulus non cum globo juvenum (nec enim erat ad vim apertam par) sed aliis alio itinere iussis certo tempore ad regiam venire pastoribus, ad regem impetum facit: & a domo Numitoris alia comparata manu, adjuvat Remus: ita regem obruncant. Numitor 6 inter primum tumultum hostes invasisse urbem, atque adortos regiam dictitans, cum pubem Albanam in arcem præsidio, armisque obtinendam advocasset; posteaquam juvenes perpetrata cæde pergere ad se gratulantes vidit: extemplo advocato concilio, scelera in se fratris, originem nepotum, ut geniti, ut educati, ut cogniti essent, eadem deinceps tyranni, seque ejus auctorem ostendit. Juvenes per mediam concionem agmine ingressi, cum avum regem salutassent, secuta ex omni multitudine consentiens vox ratum nomen, imperiumque regi effecit. Ita Numitori Albana permissa re, Romulum, Remumque cupido cepit, in iis locis, ubi expositi, ubique educati erant, *urbis condende*: & (3) supererat multitudo * Albanorum, Latinorumque: ad id pastores quoque accesserant: qui omnes facile spem facerent, parvam Albam, parvum Lavinium, præ ea urbe, quæ conderetur, fore. Intervenit deinde his cogitationibus avitum malum, regni cupido, atque inde foedum certamen coortum a satis miti (4) principio: quoniam gemini essent, nec ætatis verecundia discrimen facere posset, ut dii, in quorum tutela ea loca essent, auguriis legerent, qui nomen novæ urbi daret, qui conditam imperio regeret. Palatinum Romulus, Remus Aventinum 7

(1) *Eodem*) Quo Faustulus.

(2) *Undique*) Et ab Romulo, & ab Numitore.

(3) *Supererat multitudo*) Abundabat.

(4) *Principio*) Quoniam essent gemini... dii auguriis loberent....

* ad inaugurandum (1) *templa* capiunt. Priori Remo augurium venisse fertur, sex vultures: jamque nuntiato augurio, cum duplex numerus Romulo se ostendisset, utrumque regem sua multitudo consalutaverat: (2) tempore illi præcepto, at hi numero avium regnum trahebant. Inde cum altercatione congressi, certamine irarum ad eandem vertuntur: ibi in turba ictus Remus cecidit. Vulgatio fama est, ludibrio fratris Remum novos transfluisset muros: inde ab irato Romulo (cum verbis quoque increpitans adjecisset, sic deinde, quicumque alius transiliet mœnia mea) interfectum.

C A P U T IV.

Mortuo Remo, solus Romulus regnat. Facit res divinas, & jam olim institutum Herculi sacrum renovat. Hujus origo, & causa narratur. Aucta per asylum multitudine, Senatum legit. Quia connubia desunt, a finitimis petuntur: non impetrata, manu capiuntur.

ITA solus potitus imperio Romulus: condita urbs conditoris nomine appellata. Palatium primum, in quo ipse erat educatus, muniit: sacra diis aliis Albano ritu, Græco Herculi, ut ab Evandro instituta erant, facit. Herculem in ea loca, Geryone interemto, boves mira specie abegisse memorant, ac prope Tiberim fluvium, quæ præ se armentum agens nando trajecerat, loco herbido, ut quiete, & pabulo læto resiceret boves, & ipsum fessum via procubuisse: ibi, cum eum cibo vinoque gravatum sopor oppressisset, pastor accola ejus loci nomine Cacus, ferox viribus, captus pulchritudine boum, cum avertere eam prædam vellet; quia, si agendo armentum in speluncam compulisset, ipsa vestigia quærentem dominum eo deductura erant: aversos boves eximium quemque pulchritudine caudis in speluncam.

(1) *Templa*) i. e. vel spatium in aere, intra quod auspicia captarent, vel locus, ubi sedem ceperant ad captanda auspicia.

(2) *Tempore illi præcepto*) Remo regnum addicebant ob augurium ei prius oblatum tempore.

luncam traxit. Hercules ad primam auroram somno excitus cum gregem perlustrasset oculis, & partem abesse numero sensisset, pergit ad proximam speluncam, si forte eo vestigia ferrent: quæ ubi omnia foras versa vidit, nec in partem aliam ferre; confusus, atque incertus animi, ex loco infesto agere porro armentum occipit. Inde cum actæ boves quadam ad desiderium (ut fit) reliquarum mugissent, reddita inclusarum ex spelunca boum vox Herculem convertit: quem cum vadentem ad speluncam Cacus vi prohibere conatus esset, ictus clava, fidem pastorum nequicquam invocans, morte occubuit. Evander tum ea, profugus ex Peloponneso, (1) auctoritate magis, quam imperio regebat loca: venerabilis vir miraculo (2) litterarum, rei novæ inter rudes artium homines; venerabilior divinitate credita Carmen-tæ matris, quam fatiloquam ante Sibyllæ in Italiam adventum miratæ hæ gentes fuerant. Is tum Evander concursu pastorum trepidantium circa advenam manifestæ reum cædis excitus, postquam facinus, facinorisque causam audivit, habitum, formamque viri aliquantum ampliorem, augustioremque humana intuens, rogitat, qui vir esset? ubi nomen, patremque, ac patriam accepit, Jove nate Hercules, salve, inquit: te mihi mater, veridica interpretes deum, aucturum celestium numerum cecinit: tibi que aram hic dicatum iri; quam opulentissima olim in terris gens Maximam vocet, tuoque ritu colat. Dextra Hercules data, accipere se omen, impleturumque fata, ara condita, atque dicata, ait. Ibi tum primum bove (3) eximia capta de grege, sacrum, adhibitis ad ministerium dapemque Potitiis, ac Pinariis, quæ tum familiæ maxime inclytæ ea loca incolebant; factum. Forte ita evenit, ut Potitii ad tempus præsto essent, iisque exta apponerentur: Pinarii extis adeis ad ceteram venirent dapem: inde institutum mansit, donec Pinarium genus fuit, ne

A 6

extis

(1) *Auctoritate magis quam imperio*) *Auctoritas* ejus est, cui ætas, merita, genus venerationem conciliant. *Imperium* ejus, cui parere ceteros necesse est.

(2) *Litterarum*) Hic intellige ipsas litterarum notas, seu formas.

(3) *Eximia*) i. e. teste Macrobio quæ ad sacrificium destinata eximiebantur e grege.

extis solemnibus vescerentur. Potitii ab Evandro edocti antistites sacri ejus per multas ætates fuerunt, donec tradito fervis publicis solemnī familiæ ministerio genus omne Potitiorum interit. Hæc tum sacra Romulus una ex omnibus peregrina suscepit, jam tum immortalitatis virtute patre, ad quam eum sua fata ducebant, fautor. Rebus divinis rite perpetratis, vocataque ad concilium multitudine, quæ coalescere in populi unius corpus nulla re, præterquam legibus, poterat, *jura dedit*; quæ ita sancta generi hominum agresti fore ratus, si se ipse venerabilem insignibus imperii fecisset, cum cetero habitu se angustiorum, tum maxime (1) lictoribus duodecim summis fecit. Alii ab numero avium, quæ augurio regnum portenderant, eum secutum numerum putant. Me haud poenitet eorum sententiæ esse, quibus & apparitores, & hoc genus ab Etruscis finitimis, unde (2) sella curulis, unde (3) toga prætexta sumpta est, numerum quoque ipsum ductum placet: & ita habuisse Etruscos, quod ex XII. populis communiter creato rege, singulos singuli populi lictores dederint. Crescebat interim urbs munitionibus, alia atque alia appetendo loca, cum in spem magis futuræ multitudinis, quam ad id, quod tum hominum erat, munirent: deinde, ne vana urbis magnitudo esset, adjiciendæ multitudinis causa, veteri consilio condentiū urbes, qui obscuram, atque humilem conciendo ad se multitudinem, *natum e terra sibi prolem* mentiebantur; locum, qui nunc septus densis sentibus inter duos lucos est, (4) Asylum aperit: eo ex finitimis populis turba omnis, sine discrimine liber, an servus esset, avida novarum rerum perfugit: idque primum ad cœptam magnitudinem roboris fuit. Cum jam virium haud poeni-

(1) *Lictoribus*) Lictores dicebantur, teste Festo, quod fasces virgarum ligatos præferebant regibus, ac deinde magistratibus.

(2) *Sella curulis*) Ex ebore, dicta a *curru*: quia eam currui imponere solent.

(3) *Toga prætexta*) *Prætexta* a *prætendendo*, quia purpura ei prætexta erat.

(4) *Asylum*) I. e. locum in quo neminem violare liceret: ab e. quæ privandi vim habet, & verbo *συλᾶν*, *spoliare*, *lido*.

poeniteret, (1) consilium deinde viribus parat; centum creat Senatores: sive quia is numerus satis erat, sive quia soli centum erant, qui creati patres possent. Patres certe ab honore, patriciique progenies eorum appellati. Jam res Romana adeo erat valida, ut cuilibet finitimarum civitatum bello par esset: sed (2) penuria mulierum hominis ætatem duratura magnitudo erat, quippe quibus nec domi spes proles, nec cum finitimis connubia essent. Tum ex consilio Patrum Romulus legatos circa vicinas gentes misit, qui societatem, connubiumque novo populo peterent. *Urbes quoque, ut cetera, ex infimo nasci: deinde quas sua virtus, ac dii juvent, magnas opes, magnūque nomen sibi facere; satis scire, originē Romanæ & deos affuisse, & non defuturam virtutem: proinde ne gravarentur homines cum hominibus sanguinem, & genus miscere.* Nusquam benigne legatio audita est: adeo simul omnes spernebant, simul tantam in medio crescentem molem sibi, ac posteris suis metuebant: a plerisque rogitantibus dimissi, *ecquid non feminis quoque asyllum aperissent? id enim demum compar connubium fore.* Ægre id Romana pubes passa: & haud dubie ad vim spectare res coepit: cui tempus locumque aptum ut daret Romulus, agritudinem animi dissimulans, ludos ex industria parat Neptuno equestri solemnes: Consualia vocat. Indici deinde finitimis spectaculum jubet: quantoque apparatu tum sciebant, aut poterant, (3) concelebrant; ut rem claram, expectatamque facerent, (4) Multi mortales convenere studio etiam videndæ novæ urbis: maxime proximi quique Cæninenses, Crustumini, Antemnates. Jam Sabinorum omnis multitudo cum liberis, ac conjugibus venit: invitati hospitaliter per domos, cum situm, moeniaque, & frequentem testis urbem vidissent, mirantur tam brevi rem Romanam crevisse.

(1) *Consilium viribus parat*) Consilium agendis viribus addit.

(2) *Penuria mulierum*) Ob paucitatem mulierum, non omnimodam inopiam.

(3) *Concelebrant*) Ita instruunt, ut eorum late fama spargatur.

(4) *Multi mortales*) Mortales, i. e. ingens hominum ejusvis ordinis, ætatis & sexus multitudo.

viffe. Ubi ſpectaculi tempus venit, deditæque eo mentes cum oculis erant, tum ex compoſito orta vis: ſignoque dato, juvenus Romana ad capiendas virgines diſcurrit. Magna pars, forte ut in quem quæque inciderat, raptæ: quaſdam forma excellentes primoribus patrum deſtinatas, ex plebe homines, quibus datum negotium erat, domos deſerebant. Unam longe ante alias ſpecie, ac pulchritudine inſignem a globo Talaffii cujuſdam raptam ferunt; multisque ſciſcitantibus cui nam eam ferrent, identidem, nequis violaret, Talaffio ferri clamitatum: inde nuptialem hanc vocem factam. Turbato per metum ludico, mœſti parentes virginum profugiunt, inculſantes violati hoſpitii fœdus, deumque invocantes, cujus ad ſolemne, ludosque (1) per fas, ac fidem decepti veniſſent. Nec raptis aut ſpes de ſe melior, aut indignatio eſt minor: ſed ipſe Romulus circumibat, docebatque, patrum id ſuperbia factum, qui connubium finitimis negaſſent: illas tamen in matrimonio, in ſocietate fortunarum omnium civitatisque, & quo nihil cbarius humano generi, liberum fore: mollirent modo iras, & quibus fors corpora dediſſet, darent animos: ſæpe ex injuria poſtmodum gratiam ortam: eoque melioribus uſuras viris, quod annixurus pro ſe quiſque ſit, ut, cum * ſua vice functus officio ſit; parentum etiam patriæque expleat deſiderium. Accedebant blanditiæ virorum factum purgantium cupiditate atque amore: quæ maxime ad muliebre ingenium efficiaces preces ſunt.

C A P U T V.

Ob iram raptarum mulierum primi in Romanos impetum faciunt Cæninenses. Relata ex horum Rege opima ſpolia Jovi Feretrio Romulus dicat. Cruſtominos inde ſuperat. Poſtremo cum Sabinis commiſſum prælium raptarum interventu dirimitur. Fœdere cum Tatius duce facto, Sabinos in ſocietatem Civitatis, & Regni Romulus accipit.

10 JAM admodum mitigati animi raptis erant. At raptarum parentes tum maxime ſordida veſte, lacry-

(1) Per fas) Per ſpeciem religionis.

lacrymiſque, & querelis civitates concitabant: nec domi tantum indignationes continebant, ſed congregabantur undique ad Titum Tatium regem Sabinorum: & legationes eo, quod maximum Tatii nomen in his regionibus erat, conveniebant. Cæninenses, Cruſtominiſque, & Antemnates erant, ad quos ejus injuriæ pars pertinebat. Lente agere iis Tatius, Sabinique viſi ſunt. Ipſi inter ſe tres populi communiter bellum parant: nec Cruſtomini quidem, atque Antemnates pro ardore, iraque Cæninensium ſatis ſe impigre movent; ita per ſeipſum (1) nomen Cæninum in agrum Romanum impetum facit: ſed effuſe vaſtantibus ſit obviuſ cum exercitu Romulus, levique certamine docet, vanam ſine viribus iram eſſe: exercitum fundit, fugatque, fuſum perſequitur: regem in prælio obtruncat, & ſpoliat; duce hoſtium occiſo, urbem primo impetu capit. Inde exercitu victore reducto, ipſe cum factis vir magnificus, tum factorum oſtentator hand minor, ſpolia ducis hoſtium caſi ſuſpenſa, fabricato ad id apte ferculo, gerens in Capitolium aſcendit: ibique ea cum ad quercum paſtoribus ſacram depoſuiſſet, ſimul cum dono designavit templo Jovis fines, cognomenque addidit Deo: (2) Jupiter Feretri, inquit, hæc tibi victor Romulus rex regia arma fero; templumque iis regionibus, quas modo animo metatus ſum, dedico, ſedem (3) opimis ſpoliis, quæ, regibus ducibuſque hoſtium caſis, me auctorem ſequentes poſteri ferent. Hæc templi eſt origo, quod primum omnium Romæ ſacratum eſt. Ita deinde diis viſum, nec irritam conditoris templi vocem eſſe, qua laturos eo ſpolia poſteros nuncupavit; nec multitudine compotum ejus doni vulgari laudem. (4) Bina poſtea inter tot annos, tot bella, opima parta ſunt ſpolia: adeo rara ejus fortuna decoris fuit. Dum ea ibi Romani gerunt, Antemnatum exercitus per occaſio-

(1) Nomen Cæninum) Populus Cæninus.

(2) Jupiter Feretri) Feretrius a feretro, ſive ferculo ſpoliorum ſupra indicato.

(3) Opimis ſpoliis) Opima ſpolia dicta, quæ duci hoſtium detracta erant.

(4) Bina) Secunda tulit A. Cornelius Coſſus, Iarte Tolumnio rege Vejentium occiſo. Tertia M. Claudius Marcellus ex Britomaro Gallorum rege.

caſionem, ac ſolitudinem hoſtiliter in fines Romanos incurſionem facit. Raptim & ad hos Romana (1) legio ducta, palantes in agris oppreſſit. Fuſi ſunt igitur primo impetu, & clamore hoſtes, oppidum captum, duplicique victoria ovantem Romulum Herſilia conjux, precibus raptarum fatigata, orat, ut parentibus earum det veniam, & in civitatem accipiat: ita rem coaleſcere concordia poſſe. Facile impetratum. Inde contra Cruſtominos profeſtus bellum inferentes; ibi minus etiam, quod jam alienis cladibus ceciderant animi, certaminis fuit. Utroque coloniæ miſſæ; plures inventi, qui propter ubertatem terræ in Cruſtominum nomina darent: & Romam inde frequenter migratum eſt a parentibus maxime, ac propinquis raptarum. Noviffimum ab Sabinis bellum ortum, multoque id maximum fuit; nihil enim per iram, aut cupiditatem actum eſt; nec oſtenderunt bellum prius, quam intulerunt: conſilio etiam additus dolus. Sp. Tarpejus Romanæ præerat arci: hujus filiam virginem auro corrupit Tatiſ, ut armatos in arcem accipiat. Aquam forte ea tum ſacris extra mœnia petutum ierat: accepti obrutam armis necavere: ſeu ut vi capta potius arx videretur, ſeu prodendi exempli cauſa, ne quid uſquam fidum proditori eſſet. Ad dicitur fabula, quod vulgo Sabinæ aureas armillas magni ponderis brachio lævo, gemmatosque magna ſpecie annulos habuerint; pepigiſſe eam, quod in ſiniſtris manibus haberent: eo ſcuta illi pro aureis donis congeſta. Sunt, qui eam ex pacto tradendi, quod in ſiniſtris manibus eſſet, * de creto arma petiſſe dicant; & fraude viſam agere, ſua ipſam peremtam merc de. Tenuere tamen arcem Sabinæ: atque inde poſtera die, cum Romanus exercitus inſtruſtus, quod inter Palatinum, Capitolinumque collem campi eſt, compleſſet; non prius deſcenderunt in æquum, quam ira, & cupiditate recuperandæ arcis ſtimulante animos, in adverſum Romani ſubiere. Principes utrinque pugnam ciebant: ab Sabinis Metius Curtius, ab Romanis Hoſtus Hoſtilius: hic rem Romanam

ini-

(1) Legio) A legendo diſta, teſte Varr. l. IV. de lingua Lat. quod legionis milites viritum legi ſolent.

iniquo loco ad prima ſigna animo, atque audacia ſuſtinebat. Ut Hoſtus cecidit, conſeſſim Romana inclinatur acies; ſuſaque eſt ad veterem portam Palatii. Romulus & ipſe turba fugientium actus, arma ad cælum tollens, Jupiter tuis, inquit, juſſus avibus hic in Palatio prima urbi fundamenta jeci: arcem jam ſcelere emtam Sabinæ habent: inde huc armati, ſuperata media valle, tendunt: at tu, pater Deum, hominumque, hinc ſaltem arce hoſtes: deme terrorem Romanis, fugamque ſœdam ſiſte; hic ego tibi templum (1) Statori Jovi, quod monumentum ſit poſteris, tua præſenti ope ſervatam urbem eſſe, voco. Hæc precatus, veluti ſenſiſſet auditas preces, Hinc, inquit, Romani, Jupiter optimus maximus reſiſtere, atque iterare pugnam jubet. Reſistere Romani, tamquam cæleſti voce juſſi: ipſe ad primores Romulus provolat. Metius Curtius ab Sabinis princeps ab arce decurreret, & effuſos egerat Romanos, toto quantum foro ſpatium eſt: nec procul jam a porta Palatii erat, clamitans: Vicinus perfidos hoſpites, imbelles hoſtes: jam ſciunt, longe aliud eſſe virgines rapere, aliud pugnare cum viris. In eum hæc gloriamentum cum globo ferociſſimorum juvenum Romulus impetum facit. Ex equo tum forte Metius pugnat: (2) eo pelli facilis fuit: pulſum Romani perſequuntur: & alia Romana acies audacia regis accenſa, fundit Sabinos. Metius in paludem ſeſe, ſtrepitu ſequentium trepidante equo, coniecit (3): adverteratque ea res etiam Sabinos tanti periculo viri. Et ille quidem, annuentibus, ac vocantibus ſuis, favore multorum addito animo, evadit. Romani, Sabinique in media convalle duorum montium reintegrant prælium: ſed res Romana erat ſuperior. Tum Sabinæ mulieres, quarum ex injuria bellum ortum erat, crinibus ſparſis, ſciſſaque veſte, viſo malis muliebri pavore, auſæ ſe inter tela volantia inferre, ex tranſverſo impetu factæ, dirimere infeſtas acies, dirimere iras: hinc patres, hinc

(1) Statori) A ſiſtendo, ut modo fugamque ſœdam ſiſte.

(2) Eo pelli facilis fuit) Ideo pelli Metium facilis fuit.

(3) Adverteratque ea res etiam Sabinos) Ea res oculis non Romanorum modo, ſed etiam Sabinorum, illuc converterat.

hinc viros orantes, ne se sanguine nefando sociari, generique respergerent: ne parricidio macularent partus suos (1): nepotum illi, liberum hi progeniem. Si affinitatis inter vos, si connubii piget, in nos vertite iras: nos causa belli, nos vulnere, ac cadium viris, ac parentibus sumus: melius peribimus, quam (2) sine alteris vestrum viduæ, aut orbe vivemus. Movet res tum multitudinem, tum duces: silentium, & repentina sit quies: inde ad foedus faciendum duces prodeunt: nec pacem modo, sed civitatem unam ex duabus faciunt: regnum consociant, imperium omne conferunt Romam. Ita geminata urbe, ut Sabinis tamen aliquid daretur, Quirites a Curibus appellati. Monumentum ejus pugnae, ubi primum ex profunda emerfus palude * equum Curtius invadendo destituit, Curtium Lacum appellarunt.

* al.
equus
Curtium

CAPUT VI.

Receptis in civitatem Sabinis, populum in triginta curias dividit Romulus: centurias tres equitum conscribit: Tatii cedem a Laurentibus interfecti non ulciscitur. Fidenates, & Veientes vincit. Mortuus consecratur. Regnat annos XXXVII.

EX bello tam tristi læta repente pax chariores Sabinas viris, ac parentibus, & ante omnes Romulo ipsi fecit. Itaque cum populum (3) in curias triginta divideret, nomina earum curiis imposuit. Id non traditur (cum haud dubie aliquanto numerus major hoc mulierum fuerit) ætate, an dignitatibus suis, virorumve, an sorte lectæ sint, quæ nomina curiis darent. Eodem tempore & centuriæ tres equitum conscriptæ sunt: Ramnenses ab Romulo, ab Tito Tatius Tatien- ses appellati: Lucerum nominis, & originis causa incerta est. Inde non modo commune, sed concors etiam regnum duobus regibus fuit. Post ali-

14

(1) Nepotum & liberum progeniem) I. e. nepotes & liberos.
(2) Sine alteris vestrum viduæ, aut orbe) Viduæ, si Romanos maritos nostros amiserimus bello; orbe, si Sabinos, parentes nostros.

(3) Curias) Curia hic accipitur pro decima parte tribus.

aliquot annos propinqui regis Tatii legatos Laurentium pulsant: cumque Laurentes jure gentium agerent, apud Tatium gratia suorum, & preces plus poterant. Igitur illorum poenam in se vertit: nam Lavinii, cum ad solemne sacrificium eo venisset, concursu facto interficitur. Eam rem minus ægre, quam dignum erat, tulisse Romulum ferunt, seu (1) ob infidam societatem regni, seu quia haud injuria cæsum credebatur. Itaque bello quidem abstinent: ut tamen (2) expiantur legatorum injuriæ, regisque cædes, foedus inter Romam, Laviniumque urbes renovatum est. Et cum his quidem insperata pax erat: aliud multo propius, atque in ipsis prope portis bellum ortum. Fidenates nimis vicinas prope se convalescere opes rati, prius, quam tantum roboris esset, quantum futurum apparebat, (3) occupant bellum facere: juventute armata immissa, vastatur agri quod inter urbem ac Fidenas est. Inde ad lævam versis, quia dextra Tiberis arcebat, cum magna trepidatione agrestium populantur: tumultusque repens ex agris in urbem illatus, pro nuntio fuit. Excitus Romulus (neque enim dilationem pati tam vicinum bellum poterat) exercitum educit: castra a Fidenis (4) mille passuum locat. Ibi modico præsidio relicto, egressus omnibus copiis, partem militum locis circa densa obsita virgulta obscuris subfidere in insidiis jussit: cum parte majore, atque omni equitatu profectus, id quod quærebat, tumultuoso, & minaci genere pugnae obequitando ipsis prope portis hostem excivit. Fugæ quoque, quæ simulanda erat, eadem equestris pugna causam minus mirabilem dedit: & cum, velut inter pugnae, fugæque consilium trepidante equitatu, pedes quoque referret gradum, plenis repente portis effusi hostes, impulsæ Romana acie, studio instandi sequendique tra-

(1) Ob infidam societatem regni) Quia Tatius infidus regni socius fuerat.

(2) Expiantur) Expiatione civili, i. e. ut satisfaceret & Laurentibus, & Romanis.

(3) Occupant) Priores bellum faciunt.

(4) Mille passuum) Intellige ad, & τὸ passuum regitur a nomine mille.

trahuntur ad locum insidiarum: inde subito ex-
 orti Romani transversam invadunt hostium aciem:
 addunt pavore mota e castris signa eorum, qui
 in praesidio relictī fuerant. Ita multiplici terrore
 percussī Fidenates, prius pene, quam Romulus,
 quique cum eo equites erant, circumagerent fre-
 nis equos, terga vertunt: multoque effusus (quip-
 pe vera fuga) qui simulates paulo ante secuti
 erant, oppidum repetebant; non tamen eripuerunt
 15 se hosti. Haerens in terga Romanus, prius quam
 fores portarum objicerentur, velut agmine uno
 irrumpit. Belli Fidenatis contagione irritati Ve-
 rentium animi, & consanguinitate (nam Fidenates
 quoque Etrusci fuerunt) & quod ipsa propin-
 quitas loci, si Romana arma omnibus infesta fi-
 nitimis essent, stimulat; in fines Romanos ex-
 currerunt, populabundi magis, quam iusti more
 belli. Itaque non castris positīs, non expectato
 hostium exercitu, raptam ex agris praedam por-
 tantes, Vejos rediere, Romanus contra, post-
 quam hostem in agris non invenit, dimicationi
 ultimae instructus, intentusque Tiberim transit.
 Quem postquam castra ponere, & ad urbem ac-
 cessurum Veientes audire, obviam egressi, ut
 potius acie decernerent, quam inclusi de testis,
 moenibusque dimicarent. Ibi viribus nulla parte
 adjutis, tantum veterani robore exercitus rex
 Romanus vicit: persecutusque fufos ad moenia ho-
 stes, urbe valida muris, ac situ ipso munita ab-
 sinxit: agros rediens vastat, ulciscendi magis,
 quam praedae studio: eaque clade haud minus
 21 C. quam adversa pugna subacti Veientes, pacem pe-
 titum oratores Romam mittunt: agri parte mul-
 37 tatis in centum annos induciae datae. Haec fer-
 me, Romulo regnante, domi, militiaeque gesta:
 quorum nihil absolum fidei divinae originis, di-
 vinitatisque post mortem creditae fuit: non ani-
 mus in regno avito recuperando, non condendae
 urbis consilium, non bello, ac pace firmandae;
 ab illo enim profecto viribus datis tantum valuit,
 ut in quadraginta deinde annos tutam pacem ha-
 beret: multitudini tamen gratior fuit, quam Pa-
 tribus: longe ante alios acceptissimus militum
 animis; trecentosque armatos ad custodiam cor-
 pa-

poris, quos (1) Celeres appellavit, non in bello
 solum, sed etiam in pace habuit. His immortalibus
 16 editis operibus, cum ad exercitum recen-
 sendum concionem in campo ad Caprae paludem
 haberet, subito coorta tempestas cum magno fra-
 gore, tonitribusque tam denso regem operuit
 nimbo, ut conspectum ejus concioni abstulerit:
 nec deinde in terris Romulus fuit. Romana pu-
 bes, sedato tandem pavore, postquam ex tam
 turbido die serena, & tranquilla lux rediit, ubi
 vacuum sedem regiam vidit, isti satis credebant
 Patribus, qui proximi steterant, sublimem raptum
 procella: tamen (2) velut orbitatis metu ista,
 moestum aliquandiu silentium obtinuit: deinde,
 a paucis initio facto, Deum Deo natum, regem
 parentemque urbis Romanae salvere universi Ro-
 mulum jubent: pacem precibus exposcunt, uti
 volens propitius suam semper sospitet progeniem.
 Fuisse credo tum quoque aliquos, qui disceptum
 regem Patrum manibus taciti arguerent: manavit
 enim haec quoque, sed perobscura fama; illam
 alteram admiratio viri, & pavor praesens nobili-
 tavit. Consilio etiam unius hominis addita rei
 dicitur fides: namque Proculus Julius, sollicita
 civitate desiderio regis, & insensa Patribus, gra-
 vis, ut traditur, quamvis magnae rei auctor, in
 concionem prodit: Romulus, inquit, Quirites,
 parens urbis hujus, prima hodierna luce caelo re-
 pente delapsus se mihi obvium dedit: cum per-
 fusus horrore, venerabundusque asitisset, petens
 precibus, ut contra intueri fas esset: Abi, nuntia,
 inquit, Romanis, caelestes ita velle, ut mea Ro-
 ma caput orbis terrarum sit. Proinde rem milita-
 rem colant, sciantque, & ita posteris tradant,
 nullas oper humanas armis Romanis resistere posse:
 haec, inquit, locutus sublimis abiit. Mirum, quan-
 tum illi viro nuntiant haec fides fuerit; quam-
 24 que desiderium Romuli apud plebem, exercitum-
 que, facta fide immortalitatis, lenitum sit.

CA-

(1) Celeres) vel a celeritate, vel a duce eorum Celere, vel
 a Graeca voce Κελύς equus.

(2) Velut orbitatis metu) Metu non ab simili ejus qui orba-
 tos Parente occupat.

CAPUT VII.

Mortuo Romulo, contendunt Patres de alio Rege creando: ut sit aliquod interim caput, novam excogitant Imperii formam: populo deinde regem creandi potestatem permittunt. Regnum Numæ Pompilio absenti ultro deferitur.

17 **P**atrum interim animos certamen regni, accu-
pido versabat: necdum a singulis, quia ne-
mo magnopere eminebat in novo populo, *perve-*
* *nerant* factiones: inter ordines certabatur. Oriun-
di ab Sabinis, ne, quia post Tatii mortem ab sua
parte non erat regnatum in societate æqua, pos-
sessionem imperii amitterent, sui corporis creati
regem volebant. Romani veteres peregrinum re-
gem aspernabantur. In variis voluntatibus, re-
gem tamen omnes volebant, libertatis dulcedine
nondum experta. Timor deinde Patres incescit,
ne civitatem sine imperio, exercitum sine duce,
multarum circa civitatum irritatis animis, vis
aliqua externa adoriretur: & esse igitur aliquod
caput placebat, & nemo alteri concedere, in ani-
mum inducebat. Itaque rem inter se centum Pa-
tres, decem decuriis factis, singulisque in singu-
las decurias creatis, qui summæ rerum præsent,
consociant: decem imperitabant: unus cum insi-
gnibus imperii, & lictoribus erat: quinque die-
rum spatio fiebat imperium, ac per omnes
in orbem ibat: annuumque intervallum regni fuit:
id ab re, quod nunc quoque tenet nomen, inter-
regnum appellatum. Fremere deinde plebs, mul-
tiplicatam servitutem, centum pro uno dominos
factos; nec ultra, nisi regem, & ab ipsis crea-
tum, videbantur passuri. Cum sensissent ea mo-
veri patres, offerendum ultro rati quod amissuri
erant, ita gratiam ineunt, summa potestate po-
pulo permitta, ut non plus darent juris, quam
retinerent: decreverunt enim, ut, cum populus
regem jussisset, id sic ratum esset, (1) si patres
auctores fierent; hodieque in legibus, magistrati-
busque

Interr.

(1) Si Patres auctores fierent) Si Patres auctoritate sua rem comprobarent.

busque rogandis *usurpatur idem jus, vi adempta:*
prius, quam populus suffragium ineat, in incer-
tum comitiorum eventum patres auctores fiunt.
Tum interrex, concione advocata, *Quod bonum,*
faustum, felixque sit, inquit, *Quirites, regem*
create: ita patribus visum est: patres deinde, si
dignum, qui secundus ab Romulo numeretur, crea-
ritis, auctores fient. Adeo id gratum plebi fuit,
ut ne victi beneficio viderentur, id modo scisce-
rent, juberentque, ut senatus decerneret, qui Ro-
pestate Numæ Pompilii erat. Curibus Sabinis
habebat, consultissimus vir, ut in illa quisquam
ætate esse poterat, omnis divini, atque humani
juris: auctorem doctrinæ ejus, quia non extat a-
lius, falso Samium Pythagoram edunt: quem,
Servio Tullio regnante Romæ, centum amplius
post annos, in ultima Italiæ ora circa Metapon-
tum, Heracleamque, & Crotonem juvenum æ-
mulantium studia coetus habuisse constat: ex quibus
locis, etsi ejusdem ætatis fuisset, (1) qua fa-
ma in Sabinos, aut quo linguæ commercio quem-
quam ad cupiditatem discendi excivisset? quo-
ve præsidio unus per tot gentes dissonas ferme-
moribusque pervenisset? (2) Suapte igitur inge-
nio temperatum animum virtutibus fuisse opinor
magis, instructumque non tam peregrinis artibus,
quam disciplina tetrica, ac tristi veterum Sabino-
rum; quo genere nullum quondam incorruptius
fuit. Audito nomine Numæ, patres Romani,
quamquam inclinari opes ad Sabinos, rege inde
sumto, videbantur; tamen neque se quisquam,
nec factionis suæ alium, nec denique patrum,
aut civium quemquam præferre illi viro ausi, ad
unum omnes Numæ Pompilio regnum deferendum
decernunt.

*

18

CA-

(1) Quæ fama) Quæ in Sabinos usque perlata.
(2) Suapte . . . ingenio) Per semetipsum. Ingenium est id
quod ingenitum est, & opponitur doctrinæ, arti.

CAPUT VIII.

Numa Pompilius Rex inauguratur: regno potitus Jano templum constituit, cuius portam primus claudit: sacra, ritusque divinos docet: annum in duodecim menses, fastosque, nefastosque dies describit: sacerdotes cuique deorum praeficit: ferocem populum religionibus temperat: Regnat annos XLIII.

* al.
urbc.

Accitus, sicut Romulus augurato * in urbe condenda regnum adeptus est, de se quoque deos consuli iussit. Inde ab augure, cui deinde honoris gratia publicum id, perpetuumque sacerdotium fuit, deductus in arcem, in lapide ad meridiem versus confedit: augur ad laevam, ejus capite velato, sedem cepit, dextra manu baculum sine nodo aduncum tenens, quem lituum appellaverunt. Inde ubi, prospectu in urbem, agrumque capto, deos precatus, (1) regiones ab oriente ad occasum determinavit, (2) dextras ad meridiem partes, laevasque ad Septemtrionem esse dixit; (3) signum, contra quod longissime conspectum oculi ferebant, animo finivit: tum, lituo in laevam manum translato, dextra in capite Numæ imposita, praecatus est ita: *Jupiter pater, si est fas hunc Numam Pompilius, cujus ego caput teneo, regem Romae esse, uti tua signa nobis certa, ac clara sint inter eos fines, quos feci.* Tum (4) peregit verbis auspicia, quæ mitti vellet; quibus missis, declaratus rex Numa de templo descendit. Qui regno ita potitus, urbem novam, conditam vi, & armis, jure eam, legibusque, ac moribus de integro condere parat: quibus cum inter bella assuescere videret non posse (quippe efferatis militia animis) mitigandum ferro-

U. C.
39.
Num.
Pomp.
II. R.

* al.
accla-
ratis.

19

- (1) *Regiones*) Caeli regiones certis terminis definit, inter quos sibi auspicia mitti postularet.
(2) *Dexteræ ad meridiem*) Augur fuit versa in orientem facie, ut auguribus solitum.
(3) *Signum contra*) Ex adverso observavit aliquid in signe, voluitque hanc esse quasi metam qua auspicia terminarentur.
(4) *Peregit verbis*) Singula enuntiavit.

ferocem populum armorum desuetudine ratus, (1) Janum ad infimum (2) Argiletum indicem pacis, bellicque fecit; apertus, ut in armis esse civitatem; clausus, pacatos circa omnes populos, significaret. Bis deinde post Numæ regnum clausus fuit: semel Tito Manlio COS. post Punicum primum perfectum bellum; iterum, quod nostræ ætati dii dederunt, ut videremus, post bellum Actiacum, ab Imperatore Cæsare Augusto, pace terra marique parta. Clauso eo, cum omnium circa finitimorum societate, ac foederibus junxisset animos; positis externorum periculorum curis, ne (3) luxuriarentur otio animi, quos metus hostium, disciplinaque militaris continuerat, omnium primum, rem ad multitudinem imperitam, & illis sæculis rudem, efficacissimam, deorum metum injiciendum ratus est; qui, cum descendere ad animos sine aliquo commento, miraculi non posset, simulat sibi cum dea Egeria congressus nocturnos esse; ejus se monitu, quæ acceptissima diis essent, sacra instituere; sacerdotes suos cuique deorum præficere. Atque omnium primum, ad cursum lunæ in duodecim menses describit annum: quem, quia tricenarius dies singulis mensibus luna non explet, defuntque dies solido anno, qui solstitiali circumagitur orbe, * intercalares mensibus interponendo, ita dispensavit, ut vigesimo quarto quoque anno ad metam eandem solis, unde orsi essent, plenis annorum omnium spatii dies congruerent. Idem (4) nefastos dies, fastosque fecit; quia aliquando nihil cum populo agi, utile futurum erat. Tum sacerdotibus creandis animum adiecit: quamquam ipse plurima sacra obibat, ea maxime, quæ nunc ad (5) Dialectem flaminem pertinent; sed quia in civitate bellicosa plures Romuli, quam Numæ similes reges

T. Livii Tom. I. B pu-

* al.

* al.
inter-
calari-
bus
mensi-
bus in-
terpo-
nen-
dis.

20

- (1) *Janum*) Jani ædem.
(2) *Argiletum*) Colliculus fuit ad orientem Palatini montis, in forum Romanum vergens.
(3) *Luxuriarentur*) In ferociam & licentiam effunderentur.
(4) *Nefastos dies fastosque*) Fasti dies erant, quibus licebat tria verba solennia fari, *Do, Dico, Addico*; nefasti, quibus non licebat.
(5) *Dialectem flaminem*) Jovis sacerdotem. *Dialis* dicitur est *Διὸς* sive a *Διῶνι*, quo nomine antiqui Jovem vocabant.

putabat fore, iturosque ipsos ad bella; ne sacra regiae vicis defererentur, flammam Jovi assiduum sacerdotem creavit; insignique eum veste, & curuli regia sella adornavit; huic duos flamines adiecit, Marti unum, alterum (1) Quirino: (2) virginisque Vestae legit, Alba oriundum sacerdotium, & genti conditoris haud alienum; his, ut assiduae templi antistites essent, stipendium de publico statuit: virginitate, aliisque caeremoniis venerabiles, ac sanctas fecit. (3) Salios item duodecim Marti (4) Gradivo legit: tunicaeque pictae insigne dedit, & super tunicam aeneum pectori tegmen, caelestiaque arma, quae (5) Ancilia appellantur, ferre, ac per urbem ire canentes carmina cum tripudiis, solennique saltatu iussit. (6) Pontificem deinde Numam Marcium Marci filium ex patribus legit: eique sacra omnia exscripta, (7) exsignataque attribuit; quibus hostiis, quibus diebus, ad quae templa sacra fierent, atque unde in eos sumptus pecunia erogaretur; cetera quoque omnia publica, privataeque sacra pontificis scitis subiecit: ut esset, quo consultum plebs veniret; ne quid divini juris negligendo patrios ritus, peregrinosque asciscendo turbaretur. Nec caelestes modo caeremonias, sed iusta quoque funebria, placandosque manes ut idem pontifex edoceret; quaeque prodigia fulminibus, aliove quo visio missa (8) susciperentur, atque (9) curarentur; ad ea elicienda ex mentibus divinis Jovi Elicio aram in Aventino dedicavit; deumque consuluit auguriis, quae suscipienda

- (1) *Quirino*) Romulo, qui a *Curis* apud Sabinos hasta, tanquam Martius quidam deus ac pugnax, *Quirinus* dictus est.
 (2) *Virgines Vestae*) Aeterni ignis custodes.
 (3) *Salios*) Ditos a saliendo, sive saltando.
 (4) *Gradivo*) *Gradivus* dictus est a *gradiendo* in bella, sive a vibratione hastae, quod Graece *κράδαινε*. Festus.
 (5) *Ancilia*) *Ancile* scutum breve ex utroque latere rectum, e caelo delapsum regnante Numa.
 (6) *Pontificem*) Pontifices ditos volunt a *ponte faciendo*. Nam ab iis, inquit Varro, *pons sublicius* est factus primum, & restitutus sepe.
 (7) *Exsignata*) Eodem signo impressa, quo & exemplar unde exscripta fuerant.
 (8) *Susciperentur*) Judicarentur esse ejusmodi, ut eorum ratio habenda esset. Quaedam enim saepe negligebantur.
 (9) *Curarentur*) Procurare prodigia, expiare est.

da essent. Ad haec consultanda, procurandaque, 21
 multitudo omni a vi, & armis conversa, & animi, aliquid agendo, occupati erant; & deorum assidua insidens cura, cum interesse rebus humanis coeleste numen videretur, ea pietate omnium pectora imbuerat, ut fides ac iusjurandum, propulso legum ac poenarum metu, civitatem regerent; & cum ipsi se homines in regis, velut unici exempli, mores formarent: tum finitimi etiam populi, qui ante* castra urbem positam in medio ad sollicitandam omnium pacem crediderant, in eam verecundiam adducti sunt, ut civitatem, totam in cultum versam deorum, violari ducerent nefas. Lucus erat, quem medium ex opaco specu fons perenni rigabat aqua: quo quia se per saepe Numa sine arbitris, velut ad congressum deae, inferebat, Camoenis eum lucum sacra-
 vit; quod earum sibi concilia cum conjuge sua Egeria essent, & soli Fidei solenne instituit. Ad id sacrarium flamines bigis (1) curru arcuato vehi iussit, manuque ad digitos usque involuta rem divinam facere, significantes fidem tutandam, sedemque ejus etiam in dextris sacratam esse. Multa alia sacrificia, locaque sacris faciendis, quae (2) Argeos pontifices vocant, dedicavit. Omnium tamen maximum ejus operum fuit tutela per omne regni tempus, haud minor pacis, quam regni. Ita duo deinceps reges, alius alia via, ille bello, hic pace civitatem auxerunt. Ro-
 mulus septem & triginta regnavit annos, Numa
 tres, & quadraginta. Tum valida, tum temperata & belli, & pacis artibus erat civitas.

- (1) *Curru arcuato vehi iussit*) Curru camerae in modum regio.
 (2) *Argeos*) Argeos, teste Varrone, ditos putant a principibus, qui duce Hercule Argivis venerunt, & in Sarrum sublevarunt.

C A P U T IX.

Post Numam tertius Rex creatus Hostilius ad rem militarem adjicit animum: bello provocat Albanos: hi, Clælio rege mortuo, Metium Fufetium dictatorem dicunt: qui per colloquium agit cum Tullo de mittendo in compendium bello: inter utrumque populum sancitur interim fœdus, cujus ritus describitur.

22 **N**Umæ morte ad interregnum res rediit. Inde Tullum Hostilium nepotem Hostilii, cujus in infimâ arce clara pigna adversus Sabinos fuerat, regem populus jussit: Patres auctores facti. Hic non solum proximo regi dissimilis, sed ferocior etiam Romulo fuit: tum ætas, viresque, tum avita quoque gloria animum stimulat. Senescere igitur civitatem otio ratus, undique materiam excitandi belli quærebat. Forte evenit, ut agrestes Romani ex Albano agro, Albani ex Romano prædas invicem agerent. Imperitabat tum C. Clælius Albæ; utrinque legati fere sub idem tempus ad res repetendas missi. Tullus præceperat suis, ne quid prius, quam mandata agerent: satis sciebat, negaturum Albanum: ita pie bellum indici posse: ab Albanis fœcundius res acta: excepti hospitio ab Tullo blande, ac benigne, comiter regis convivium celebrant: tantisper Romani & res repetiverant priores, & negant Albano bellum in trigesimum diem indixerant. Hæc renuntiant Tullo. Tum legatis Tullus dicendi potestatem, quid petentes venerint, facit. Illi omnium ignari, primum purgando terunt tempus: Se invitos quicquam, quod minus placeat Tullo, dicturos, sed imperio subigi: res repetitum se venisse: ni reddantur, bellum indicere jussos. Ad hæc Tullus: Nuntiate, inquit, regi vestro, regem Romanum deos facere testes; uter prius populus res repetentes legatos aspernatus dimiserit, (1) ut in eum omnes expectant

(1) Ut in eum) Ut in eum recidant omnes &c. Sic Plaut. Amphitr. Act. II. sc. 1. v. 42. Cujus ego hodie in tergo fuso ista expectant mendacia.

huiusce cladis belli. Hæc nuntiant domum Albanam. Et bellum utrinque summa ope parabatur: civili simillimum bello, prope inter parentes, natosque, Trojanam utramque prolem, cum Lavinium ab Troja, ab Lavinio Alba, ab Albanorum stirpe regum oriundi Romani essent. Eventus tamen belli minus miserabilem dimicationem fecit; quod nec acie certatum est, & testis modo dirutis alterius urbis, duo populi in unum confusi sunt. Albani priores ingenti exercitu in agrum Romanum impetum fecere: castra ab urbe haud plus quinque millia passuum locant, fossa circumdant. Fossa Clælia ab nomine ducis per aliquot sæcula appellata est, donec cum re nomen quoque vetustate abolevit. In his castris Clælius Albanus rex moritur. Dictatorem Albani Metium Fufetium creant. Interim Tullus ferox præcipue morte regis, magnum deorum numen ab ipso capite orsum, in omne nomen Albanum expetiturum pœnas ob bellum impium distans, nocte præteritis hostium castris, infesto exercitu in agrum Albanum pergit. Ea res ab stativis excivit Metium: is ducit exercitum quam proxime ad hostem potest: inde legatum præmissum nuntiare Tullo jubet: priusquam dimicent, opus esse colloquio: si secum congressus sit, satis scire ea se allaturum, quæ nihilo minus ad rem Romanam, quam ad Albanam pertineant. Haud aspernatus Tullus, tametsi vana afferebantur, suos in aciem educit. Exeunt contra & Albani. Postquam instructi utrinque stant, cum paucis procerum in medium duces procedunt: ibi insit Albanus: Injurias, & non redditas res ex fœdere, quæ repetitæ sunt, & ego regem nostrum (1) Clælium causam huiusce esse belli audisse videor: nec te dubito, Tulle, eadem præ te ferre. Sed si vera potius, quam dictu speciosa dicenda sunt, cupido imperii duos cognatos, vicinosque populos ad arma stimulat, neque, recte, an perperam, interpretor: fuerit ista ejus deliberatio, qui bellum suscepit: me Albani gerendo

B 3

(1) Clælium... audisse videor) Ordo verborum: Et ego regem nostrum Clælium audisse videor, quum diceret Injurias & non redditas res ex fœdere causam huiusce esse belli.

rendo bello ducem creavere. Illud te, Tulle, monitum velim: Etrusca res, quanta circa nos, teque maxime sit, quo propiores vos, hoc magis scis; multum illi terra, plurimum mari pollent. Memor esto, iam cum signum pugnae dabis, has duas acies spectaculo fore, ut fessos, confectosque, simul victorem, ac victum aggrediantur: itaque si nos dii amant, quoniam non contenti libertate certa, in dubiam imperii, servitque aleam imus, ineamus aliquam viam, qua, utri utris imperent, sine magna clade, sine multo sanguine utriusque populi decerni possit. Haud displicet res Tullo: quamquam tum indole animi, tum spe victoriz ferocior erat. Quarentibus utrinque ratio initur, cui & fortuna ipsa præbuit materiam. Forte in duobus tum exercitibus erant (1) tergemini fratres, nec ætate, nec viribus dispares. Horatios, Curiatiosque fuisse constat; nec ferme res antiqua alia est nobilior; tamen in re tam clara nominum error manet, utrius populi Horatii, utrius Curiatii fuerint; auctores utroque trahunt: plures tamen invenio, qui Romanos Horatios vocent: hos ut sequar, inclinatus animus. Cum tergemini agunt reges, ut pro sua quisque patria dimicent ferro: ibi imperium fore, unde victoria fuerit. Nihil recusatur: tempus & locus convenit. Priusquam dimicarent, foedus idem inter Romanos, & Albanos est his legibus: Ut cuius populi cives eo certamine vicissent, is alteri populo cum bona pace imperitaret. Fœdera alia aliis legibus, ceterum eodem modo omnia sunt. Tum ita factum accepimus: nec ullius vetustior fœderis memoria est. Feclialis regem Tullum ita rogavit: *Jubes ne me, rex, cum paterpatrato populi Albani fœdus ferire? jubente rege:* (2) *Sagmina, inquit, te, rex, posce.* Rex ait (3) *Puram tollito.* Feclialis ex arce graminis herbam puram attulit: postea regem ita rogavit: *Rex, facis ne me, tu regium nuntium populi Ro-*

* al.
pura.

- (1) *Tergemini*) Terni eodem partu editi.
(2) *Sagmina*) *Sagmina*, inquit Festus, vocantur verbera, hoc est, herba pura, quia ex loco sancto secabantur.
(3) *Puram*) Supple herbam.

mani Quiritium? (1) *vasa comitesque meos?* Rex respondit: (2) *Quod sine fraude mea, populique Romani Quiritium fiat, facio.* Feclialis erat M. Valerius: is paterpatratus Sp. Fufium fecit, verbena caput, capillosque tangens: (3) (paterpatratus ad iusjurandum patrandum, id est sancendum fit) fœdus, multisque id verbis, quæ longo effata carmine non operæ est referre, peragit. Legibus deinde recitatis, *Audi, inquit, Jupiter, audi, paterpatrate populi Albani, audi tu populus Albanus: ut illa palam prima postrema ex illis tabulis* (4) *cerave recitata sunt sine dolo malo, utique ea hic hodie rectissime intellecta sunt: illis legibus populus Romanus prior non deficiet; si prior defexit publico consilio, dolo malo, * tum me Diespiter populum Romanum sic ferito, ut ego hunc * porcum hodie feriam: tantoque magis ferito, quanto magis potes, pollesque.* Id ubi dixit porcum (5) saxo silice percussit. Sua item carmina Albani, suumque iusjurandum per suum dictatorem, suosque sacerdotes peregerunt.

* al.
tum
illo
die
Jupi-
ter.
* al.
por-
cum
hic
hodie.

CAPUT X.

Populi utriusque fortuna tergemini binc, atque inde fratribus Horatiis, Curiatisque committitur. Edita memorabili pugna, unus Horatius superstes, dum spoliis onustus redit, sororem circa se sponsi mortem desilentem interficit: in ius raptus, patre deprecante, ob recens meritum absolvitur.

Fœdere isto, tergemini, sicut convenerant, arma capiunt. Cum sui utrosque adhortarentur, deos patrios, patriam ac parentes, quicquid civium domi, quicquid in exercitu sit, illorum tunc arma, illorum intuevi manus; feroces & suapte ingenio, & pleni adhortantium vocibus in me.

B 4

- (1) *Vasa*) Supellectilem.
(2) *Quod sine fraude mea . . . fiat*) Ita ut id fiat sine damno meo.
(3) *Paterpatratus*) Paterpatratus fit ad iusjurandum patrandum, unde illi nomen est; iusjurandum patrare hic idem est ac fœdus sancire.
(4) *Cerave*) In ceratis tabulis vulgo scribere solebant antiqui; at fœdera, & alia in nudo ligno, aut ære insculpere.
(5) *Saxo silice*) *Saxum*, generis nomen est; *silex* speciem lapidis indicat.

medium inter duas acies procedunt. Confederant utrinque pro castris duo exercitus, periculi magis praesentis quam curae expertes. Quippe imperium agebatur, in tam paucorum virtute, atque fortuna positum. Itaque ergo erecti, suspensique in minime gratum spectaculum animo intenduntur. Datur signum: infestisque armis, velut acies, terni juvenes, magnorum exercituum animos gerentes, concurrunt: nec his, nec illis periculum suum, sed publicum imperium, servitiumque observatur animo, futuraque ea deinde patriae fortuna, quam ipsi fecissent. Ut primo statim concursu increpuere arma, micantesque fultere gladii, horror ingens spectantes perfringit, & neutro inclinata spe, torpebat vox, spiritusque. Consertis deinde manibus, cum jam non motus tantum corporum, agitatioque anceps (1) telorum armorumque, sed vulnera quoque, & sanguis spectaculo essent; duo Romani, super alium alius, vulneratis tribus Albanis, expirantes corruerunt. Ad quorum casum cum conclamasset gaudio Albanus exercitus, Romanas legiones jam ipse tota, nondum tamen cura deseruerat, exanimis vice unius, quem tres Curiatii circumsteterant. Forte is integer fuit, ut universis solus nequaquam par, sic adversus singulos ferox: ergo, ut segregaret pugnam eorum, capeffit fugam, ita ratus secuturus, ut quemque vulnere affectum corpus sineret. Jam aliquantum spatii ex eo loco, ubi pugnatum est, aufugerat, cum respiciens videt magnis intervallis sequentes; unum haud procul ab se abesse: in eum magno impetu redit. Et cum Albanus exercitus inclamat Curiatis, uti ope ferant fratri, jam Horatius, caeso hoste, victor secundam pugnam petebat. Tunc clamore, qualis ex insperato faventium solet, Romani adjuvant militem suum; & ille defungi praelio festinat. Prius itaque quam alter, qui nec procul aberat, consequi posset, & alterum Curiatium conficit. Jamque aequato Marte singuli supererant, sed nec spe, nec viribus pares, alterum intantum ferro corpus, & geminata victoria ferocem in certa-

(1) *Telorum armorumque* *Arma* commune vocabulum est, quo continentur & ea quibus feritur hostis, & ea quibus corpus protegitur.

tamen tertium dabant: alter fessum vulnere, fessum cursu trahens corpus, victusque fratrum ante se strage, victori objicitur hosti: nec illud praellum fuit. Romanus exultans, *Duos, inquit, fratrum manibus dedi: tertium, causam belli huiusce, ut Romanus Albano imperet, dabo.* Male sustinente arma gladium superne jugulo defigit: jacentem spoliatur. Romani ovantes, ac gratulantes Horatium accipiunt, eo majore cum gaudio, quo propius metum res fuerat. Ad sepulturam inde suorum nequaquam paribus animis vertuntur: quippe imperio alteri aucti, alteri ditionis alienae facti. Sepulcra extant, quo quisque loco cecidit: duo Romana uno loco propius Albam, tria Albana Romam versus, sed distantia locis, ut & pugnatum est. Priusquam inde digrederetur, roganti Metio ex foedere isto quid imperaret, imperat Tullus, uti juventutem in armis habeat: usurum se eorum opera, si bellum cum Vejentibus foret. Ita exercitus inde domos abducti. Princeps Horatius ibat, tergemina spolia praese gerens: cui soror virgo, quae desponsa uni ex Curiatis fuerat, obvia ante portam Capenam fuit, cognitoque super humeros fratris (1) paludamento sponsum, quod ipsa consecerat, solvit crines, & flebiliter nomine sponsum mortuum appellat. Movet feroci juveni animum ploratio sororis in victoria sua, tantoque gaudio publico. Stricto itaque gladio, simul verbis increpans, transfigit puellam. *Abi hinc cum (2) immaturo amore ad sponsum, inquit, oblita fratrum mortuorum, vivique, oblita patriae. Sic eat quaecumque Romanum lugebit hostem.* Atrox visum id facinus patribus, plebique: sed recens meritum facto obstabat: tamen raptus in jus ad regem: rex, ne ipse tam tristis, ingraticque ad vulgus iudicii, ac secundum iudicium supplicii auctor esset, concilio populi advocato, *Duumviros, inquit, (3) qui Horatio*

26

* al. Ro-ma-na.

*

B 5

perduel-

(1) *Paludamento* Paludamentum est chlamys imperatoria.

(2) *Immaturo* Intempestivo.

(3) *Qui Horatio perduellionem iudicent* Perduellio proprie crimen ejus, qui hostile aliquid in republicam gessit. Sed tum videtur quodvis facinus capitali poena dignum perduellionis lege comprehensum fuisse. *Qui Horatio perduellionem iudicent*, i. e. qui sententiam ferant in Horatium, tamquam perduellionis manifestum.

perduellionem judicent *secundum legem*; facio. Lex horrendi carminis erat: Duumviri perduellionem judicent; si a Duumviris provocarit, provocatione certato: si vincent, caput obnubito: infelici arbori recte suspendito: verberato vel intra (1) pomærium, vel extra pomærium. Hac lege Duumviri creati, qui se absolvere non rebantur ea lege ne innoxium quidem posse, cum condemnassent: tum alter ex his, P. Horati, tibi perduellionem judico, inquit, I, lictor, colliga manus. Accesserat lictor, injiciebatque laqueum: tum Horatius, auctore Tullo, clemente legis interprete, Provoco, inquit. Ita de provocatione certatum ad populum est. Moti homines sunt in eo judicio, maxime P. Horatio patre proclamante, se filiam jure causam judicare: ni ita esset, (2) patrio jure in filium animadversum fuisse. Orabat deinde, ne se, quem paulo ante cum egregia stirpe conspexissent, orbem liberis facerent. Inter hæc senex juvenem amplexus, spolia Curiatorum fixa eo loco, qui nunc Pila Horatia appellatur, ostentans, Huncce, agebat, quem modo decoratum, ovantemque victoria incedentem vidistis, Quirites, eum (3) sub furca vinculum inter verbera, & cruciatus videre potestis? quod vix Albanorum oculi tam deformis spectaculum ferre possent. I, lictor, colliga manus, que paulo ante armate imperium populo Rom. pepererunt. I, caput obnube liberatoris urbis hujus: arbori infelici suspende; verbera vel intra pomærium, modo inter illa pila, & spolia hostium: vel extra pomærium, modo intra sepulcra Curiatorum: quo enim ducere hunc juvenem potestis, ubi non sua decora eum a tanta fœditate supplicii vindicent? Non tulit populus nec patris lacrymas, nec ipsius parem in omni periculo animum: absolveruntque admiratione magis virtutis, quam jure causæ. Itaque ut cædes manifestæ aliquo tamen piaculo lueretur, imperatum patri, ut filium expiaret (4) pecunia publica. Is, quibusdam piacularibus sacrificiis factis, quæ de-

(1) Pomærium.) Vid. infra c. 44.

(2) Patrio jure.) Ex lege Romuli jus vitæ necisque patri in hberos erat.

(3) Sub furca.) Vid. cap. 36. lib. II.

(4) Pecunia publica.) Pecunia publice præbita in piacularia sacra.

inde genti Horatiæ tradita sunt, transmissio per viam tigillo, capite adoperto, velut (1) sub jugum misit juvenem; id hodie publice quoque semper refectum manet: Sororium tigillum vocant. Horatiæ sepulcrum, quo loco corruerat ista, constructum est saxo quadrato.

C A P U T XI.

Albani a fide desciscunt: Fidenates, ac Veientes in Romanos concitant; a Tullo ex fœdere in auxilium vocati, medii inter duos exercitus expectant fortunam. Proditionis cognitam fraudem callido consilio irritam Tullus reddit: Victis hostibus, proditorem ducem Metium fœdo afficit supplicio.

Nec diu pax Albana mansit: invidia vulgi, 27 quod tribus militibus fortuna publica commissa fuerit, vanum ingenium dictatoris corrupt: & quoniam recta consilia haud bene eveniant, pravis reconciliare popularium animos cœpit. Igitur ut prius in bello pacem, sic in pace bellum quærens, quia suæ civitati animorum plus quam virium cernebat esse, ad bellum palam, atque ex edicto gerendum alios concitat populos, suis per speciem societatis proditionem reservat. Fidenates, colonia Romana, Veientibus sociis consilii assumtis, pacto transitionis Albanorum, ad bellum atque arma incitantur. Cum Fidenæ aperte desciscunt, Tullus, Metio, exercitusque ejus ab Alba accito, contra hostes ducit; ubi Anienem transit, ad confluentes collocat castra. Inter eum locum & Fidenas Veientium exercitus Tiberim transferat. Hi & in acie prope flumen tenere dextrum cornu, in sinistro Fidenates propius montes consistunt. Tullus adversus Veientem hostem dirigit suos, Albanos contra legionem Fidenatium collocat. Albano non plus animi erat, quam fidei: nec manere ergo, nec transire aperte ausus, sensim ad montes succedit. Inde ubi satis subisse sese ratus est, (2) erigit totam aciem, fluctuantque animo, ut tereret tem-

(1) Sub jugum misit.) Quid sit jugum, vid. infra III. 28.

(2) Erigit.) Stare jubet, ab erigenda hasta.

pus, ordines explicat. Consilium erat, qua fortuna rem daret, ea inclinare vires. Miraculo primo esse Romanis, qui proximi steterant, ut nudari latera sua sociorum digressu senserunt. Inde eques citato equo nuntiat regi, abire Albanos. Tullus in re trepida duodecim vocat Salios, fanaque Pallori, ac Pavori: equitem clara increpans voce, ut hostes exaudirent, redire in praelium jubet: Nihil trepidatione opus esse; suo jussu circumduci Albanorum exercitum, ut Fidenatium nuda terga invadat. Idem imperat, ut hastas equites erigere jubeat. Id factum magnæ parti peditum Romanorum conspectum abeuntis Albani exercitus intersepsit; qui viderant, id quod ab rege auditum erat, rati, eo acrius pugnant. Terror ad hostes transit: & audiverant clara voce dictum; & magna pars Fidenatium, ut qui coloni additi Romanis essent; Latine sciebant. Itaque, ne subito ex collibus decursu Albanorum intercluderentur ab oppido, terga vertunt. Instat Tullus, fusoque Fidenatium cornu, in Vejentem, alieno pavore percussus, ferocior redit. Nec illi tulere impetum, sed ab effusa fuga flumen obiectum a tergo arcebat. Quo postquam fuga inclinavit, alii arma foede jactantes, in aquam cæci ruebant: alii, dum cunctantur in ripis, inter fugæ, pugnaque consilium oppressi. Non alia ante Romana pugna atrocior fuit. Tum Albanus exercitus, spectator certaminis, deductus in campos. Metius Tullo devictos hostes gratulatur: contra Tullus Metium benigne alloquitur: (1) quod bene vertat, castra Albanos Romanis castris jungere jubet: sacrificium lustrale in diem posterum parat. Ubi illuxit, paratis omnibus, ut assolet, vocari ad concionem utrumque exercitum jubet. Præcones ab extremo orsi, primos excivere Albanos: hi novitate etiam rei moti, ut regem Romanum concionantem audirent, proximi consistere: ex composito armata circumdatur (2) Romana legio: centurionibus datum negotium erat, ut sine mora imperia exequerentur. Tum ita Tullus inquit: *Romani, si unquam ante alias ullo in bello fuit, quod primum diis immortalibus*

libus gratias ageretis, deinde vestra ipsorum viri-
tuti, besternum id praelium fuit: dimicatum est enim non magis cum hostibus, quam (que dimicatio major, ac periculosior est) cum prodicione ac perfidia sociorum; nam, ne vos falsa opinio teneat, injussu meo Albani subiere ad montes: nec imperium illud meum, sed consilium, & imperii simulatio fuit, ut nec, vobis ignorantibus deserti vos, averteretur a certamine animus; & hostibus, circumveniri se ab tergo ratis, terror, ac fuga injiceretur. Nec ea culpa, quam arguo, omnium Albanorum est: ducem secuti sunt, ut & vos, si quo ego inde agmen declinare voluissem, fecissetis. Metius ille est ductor itineris hujus, Metius idem hujus machinator belli, Metius fœderis Romani, Albanique ruptor; audeat deinde talia alius, nisi in hunc insigne jam documentum mortalibus dedero. Centuriones armati Metium circumstant: rex cetera, ut orsus erat, peragit. Quod bonum, faustum, felixque sit populo Romano, ac mihi, vobisque, Albani, populum omnem Albanum Romanum traducere in animo est: civitatem dare plebi, primores in patres legere: unam urbem, unam rempublicam, facere; ut ex uno quondam in duos populos divisa Albana res est, sic nunc in unum redeat. Ad hæc Albana pubes inermis ab armatis septa in variis voluntatibus, communi tamen metu cogente, silentium tenet. Tum Tullus, Meti Fufezii, inquit, si ipse discere posses fidem, ac fœdera servare, vivo tibi ea disciplina a me adhibita esset: nunc, quoniam tuum insanabile ingenium est, tu tuo supplicio doce humanum genus ea sancta credere, quæ a te violata sunt; ut igitur paulo ante animum inter Fidenatem, Romanamque rem ancipitem gessisti, ita jam corpus passim distrahendum dabis. Exinde duabus admotis quadrigis, in currus earum distentum illigat Metium: deinde in diversum iter equi concitati, lacerum in utroque curru corpus, qua inhæserant vinculis membra, portantes: avertere omnes a tanta fœditate spectaculi oculos. Primum, ultimumque illud supplicium apud Romanos exempli parum memoris legum humanarum fuit: in aliis gloriari licet, nulli gentium mitiores placuisse pœnas.

(1) Quod bene vertat) Solemnis bene precandi formula.
(2) Romana legio) Romanus exercitus.

C A P U T XII.

Æmula Imperii Alba diruitur, Romam traducta multitudinem, cuius discedentis habitus describitur. Tullus ob veteres inimicitias Sabinos bello petens, vincit. Prodigiiis nuntiatis, Novendiale sacrum suscipitur: paulo post, orta pestilentia propter prave procuratas religiones, fulmine Tullus absimitur. Regnat annos XXXII.

* 29 **I**nter hæc jam præmissi *Albam* erant equites, qui multitudinem traducerent Romam: legiones deinde ductæ ad diruendam urbem; quæ ubi intravere portas, non quidem fuit tumultus ille; nec pavor, qualis captarum esse urbium solet, cum, effractis portis, stratissæ ariete muris, aut arce vi capta, clamor hostilis, & cursus per urbem armatorum omnia ferro flammaque miscet: sed silentium triste, ac tacita mœstitia ita defecit omnium animos, ut præ metu obliti quid relinquerent, quid secum ferrent, deficiente consilio, rogitantesque alii alios, nunc in liminibus starent, nunc errabundi domos suas, ultimum illud visuri pervagarentur. Ut vero jam equitum clamor exire iubentium instabat; jam fragor testorum, quæ diruebantur, ultimis urbis partibus audiebatur, pulvisque ex distantibus locis ortus, velut nube inducta omnia impleverat: raptim (1) quibus quisque poterat elatis, cum Larem, ac Penates, testaque, in quibus natus quisque, educatusque esset, relinquentes exirent, jam continens agmen migrantium impleverat vias: & conspectus aliorum mutua miseratione integrabat lacrymas; vocesque etiam miserabiles exaudiebantur, mulierum præcipue, cum obfessa ab armatis templa augusta præterirent, ac velut captos relinquerent deos. Egressis urbem Albanis, Romanus passim publica, privataque omnia testa adæquat

* solo: unaque hora quadringentorum annorum opus, quibus Alba steterat, excidio, ac ruinis dedit: templis tamen deum (ita enim edictum ab rege fuerat)

(1) *Quibus quisque poterat*) Hellenismus, pro iis quæ quisque poterat.

fuerat) temperatum est. Roma interim crescit 30 Albæ ruinis, duplicatur civium numerus: Coelius additur urbi mons: & quo frequentius habitaretur, eam sedem Tullus regis capit, ibique deinde habitavit. Principes Albanorum (1) in patres, ut ea quoque pars reipublicæ cresceret, legit, Julios, Servilios, Quinctios, Geganios, Curiatios, Cloelios: (2) templumque ordini ab se aucto curiam fecit, quæ Hostilia usque ad patrum nostrorum ætatem appellata est. Et ut omnium ordinum viribus aliquid ex novo populo adjiceretur, equitum decem (3) turmas ex Albanis legit: legiones & veteres eodem supplemento explevit, & novas scripsit. Hac fiducia virum Tullus Sabinis bellum indicit, genti ea tempestate secundum Etruscos opulentissimæ viris, armisque; utrinque injuriæ factæ, ac res nequicquam erant repetitæ. Tullus ad (4) Feroniæ sanum mercatu frequentem negotiatores Romanos comprehensos querebatur; Sabinos suos prius in (5) lucum confugisse, ac Romæ retentos. Hæ causæ belli ferebantur. Sabinum haud parum memores, & suarum virium partem Romæ ab Tatío locatam, & Romanam rem nuper etiam adjectione populi Albani auctam, circumspicere & ipsi externa auxilia. Etruria erat vicina, proximi Etruscorum Veientes: inde ob residuas bellorum iras maxime sollicitatis ad defensionem animis, voluntarios traxere, & apud vagos quosdam ex inopi plebe etiam merces valuit: publico auxilio nullo adjuti sunt: *valuitque apud Veientes* (nam de ceteris minus mirum est) *pa-*

cta cum Romulo induciarum fides. Cum bellum utrinque summa ope pararetur, vertique in eo res videretur, utri prius arma inferrent, occupat Tullus in agrum Sabinum transire: pugna atrox ad silvam Malitiosam fuit: ubi & peditum quidem robore, ceterum equitatu, aucto nuper, plurimum Romana acies valuit. Ab equitibus repente

(1) *In Patres* . . . legit) Patriciorum ordini adscripsit.
 (2) *Templumque*) Senatus haberi non poterat, nisi in loco ab auguribus consecrato, quod templum appellabatur.
 (3) *Turmas*) *Turma* quasi *terma* dicta est, quod terdonis equitibus constaret. Festus.
 (4) *Feroniæ*) *Feronia* dea vel nympha fuit.
 (5) *Lucum*) Asylum a Romulo apertum, nec adhuc septo clausum.

te invectis turbati ordines sunt Sabinorum; nec pugna deinde illis constare, nec fuga explicari
 31 sine magna cæde potuit. Devictis Sabinis, cum in magna gloria, magnisque opibus regnum Tul-
 li, ac tota res Romana esset, nuntiatum regi, patribusque est, in monte Albano lapidibus plu-
 se: quod cum credi vix posset, missis ad id vi-
 sendum prodigium, in conspectu, haud aliter, quam cum grandinem venti glomeratam in terras agunt, crebri cecidere cælo lapides. Vix etiam audire vocem ingentem ex summi cacuminis loco, ut patrio ritu sacra Albani facerent, quæ, velut diis quoque simul cum patria relictis, ob-
 livioni dederant: & aut Romana sacra susceperant, aut fortunæ (ut fit) obirati cultum reliquerant deum. Romanis quoque ab eodem prodigio Novendiale sacrum publice susceptum est, seu voce cælesti ex Albano monte missa (nam id quoque traditur) seu aruspicum monitu: mansit certe solenne, ut quodcumque idem prodigium nuntiaretur, feriæ per novem dies agerentur. Haud ita multo post pestilentia laboratum est: unde cum pigritia militandi oriretur, nulla ta-
 men ab armis quies dabatur a bellicoso rege, salubriora etiam credente militiæ, quam domi juvenum corpora esse, donec ipse quoque longinquo morbo est implicitus. Tunc adeo fracti simul cum corpore sunt spiritus illi feroces, ut qui nihil ante ratus esset minus regium, quam sacris dedere animum, repente omnibus, magnis parvisque superstitionibus obnoxius degeret, religionibusque etiam populum impleveret. Vulgo jam homines eum statum rerum, qui sub Numa rege fuerat, requirentes, unam opem ægris corporibus relictam, si pax veniaque ab diis impetrata esset, credebant. Ipsum regem tradunt volventem *com-
 * mentarios Numæ*, cum ibi quædam occulta solennia sacrificia Jovi Elicio facta invenisset, (1) operatum his sacris se abdidiisse: sed non rite initum, aut curatum id sacrum esse: nec solum nullam ei oblatam cælestium speciem, sed, ira Jovis sollicitati prava religione, fulmine ictum cum domo

domo conflagrasse. Tullus magna gloria belli regnavit annos duos, & triginta.

CAPUT XIII.

Creatus quartus Rex Ancus Marcius sacra a Numa instituta renovat: Proditis cæremoniis res per Fecialem repetendi, bellum Latinis indicit. Horum urbem Politorium bello repetitam diruit. Profligatis Latinis, eorum multa millia in civitatem accipit: Urbem auget: Tiberium jungit: fines imperii profert: Ostiam condit.

Mortuo Tullo, res, ut institutum jam inde
 ab initio erat, ad patres redierat, hique interregem nominaverant: quo comitia habente, U. C.
 Ancum Marcium regem populus creavit; patres 114.
 fuere auctores. Numæ Pompilii regis nepos filia Anc.
 ortus Ancus Marcius erat: qui ut regnare cœpit, & avitæ gloriæ memor, & quia proximum Mar.
 regnum cetera egregium ab una parte haud satis 4. R.
 prosperum fuerat, aut neglectis religionibus, aut prave cultis, (1) longeque antiquissimum ratus sacra publica, ut ab Numa instituta erant, facere, omnia ea ex Commentariis regis Pontificem maximum in (2) album relata proponere in publico jubet; inde & civibus otii cupidis, & finitimis civitatibus facta spes, in avi mores, atque instituta regem abiturum. Igitur Latini, cum quibus Tullo regnante ictum foedus erat, sustulerant animos: & cum incursionem in agrum Romanum fecissent, repetentibus res Romanis, superbe responsum reddiderunt, desiderium Romanum regem inter facella, & aras acturum esse regnum rati. (3) Medium erat in Anco ingenium, & Numæ, & Romuli memor; & præterquam quod avi regno magis necessariam fuisse pacem credebant, cum in novo, tum feroci populo, etiam quod illi contigisset otium sine injuria, id se haud facile habiturum: tentari patientiam, & tentatam con-

(1) *Longe antiquissimum*) Rem sibi ante alias omnes curandam, providentiam.

(2) *Album*) Tabulam gypho fortasse obductam.

(3) *Medium erat in Anco ingenium*) In Anco ingenium erat pacis simul & belli artibus temperatum.

contemni; temporaque esse Tullo regi aptiora quam Numæ. Ut tamen, quoniam Numa in pace religiones institueret, a se bellicæ caremoniæ proderentur, nec gererentur solum, sed etiam indicerentur bella aliquo ritu; jus ab antiqua gente Æquiculis, quod nunc Feciales habent, descripsit, quo res repetuntur. Legatus ubi ad fines eorum venit, unde res repetuntur, capite velato (* filum lanæ velamen est) Audi Jupiter, inquit, audite fines (cujuscumque gentis sunt, nominat) (1) audiat fas. Ego sum publicus nuntius populi Romani: iusto pieque legatus venio, verbisque meis fides sit. Peragit deinde postulata: inde Jovem testem facit. Si ego iniuste, impieque illos homines, illasque res dedier nuntio populi Romani mihi exposco, tum patriæ compotem me numquam sinas esse. Hæc, cum fines supra scandit, hæc, quicumque ei primus vir obvius fuerit, hæc portam ingrediens, hæc forum ingressus, paucis verbis carminis, concipiendique iurisdictioni mutatis, peragit; si non deduntur, quos exposcit, diebus tribus & triginta (tot enim solennes sunt) peractis, bellum ita indicit: Audi Jupiter, & tu Juno, Quirine, diique omnes celestes, vosque terrestres, vosque inferni audite. Ego vos testor, populum illum (quicumque est, nominat) injustum esse, neque ius persolvere: sed de istis rebus in patria maiores natu consulemus, quo pacto ius nostrum adipiscamur. Cum is nuntius Romam ad consulendum redit, confestim rex ex his ferme verbis patres consulebat: (2) Quarum rerum, litium, causarum condixit paterpatratus populi Rom. Quiritium parripatrato priscorum Latinorum, hominibusque priscis Latinis, quas res nec dederunt, nec solverunt, nec fecerunt, quas res dari, fieri, solvi oportuit, dic, inquit ei, quem primum sententiam rogabat, quid censes? Tum ille: Puro pioque duello querendas censeo; itaque (3) consensio, consciscoque. Inde ordine alii rogabantur: quandoque pars major eorum, qui

(1) Audi, fas) Fas, lex divina est, inquit Isidor. l. V. Orig. c. 2. ius, lex humana.

(2) Quarum rerum) Supple gratia, causa.

(3) Consensio) I. e. mea sententia bellum indici & fieri decerno.

qui aderant, in eandem sententiam ibat, bellum erat consensu fieri solitum: ut fecialis (1) hastam ferratam, aut sanguineam præstam ad fines eorum ferret, & non minus tribus puberibus præsentibus diceret: Quod populi priscorum Latinorum, hominesque prisci Latini adversus populum Rom. Quiritium fecerunt, deliquerunt, quod populus Rom. Quiritium bellum cum priscis Latinis iussit esse, senatusque populi Rom. Quiritium censuit, consensit, conscrivit, ut bellum cum priscis Latinis fieret: ob eam rem ego, populusque Rom. populis priscorum Latinorum, hominibusque priscis Latinis bellum indico, facioque. Id ubi dixisset, hastam in fines eorum emittebat. Hoc tum modo ab Latinis repetita res, ac bellum indictum: moremque eum posterius acceperunt. Ancus demanda cura sacrorum flaminibus, sacerdotibusque aliis, exercitu novo conscripto, profectus Politorium urbem Latinorum vi cepit: secutusque morem regum priorum, qui rem Romanam auerant hostibus in civitatem accipiendis, multitudinem omnem Romam traduxit. Et cum circa Palatium sedem veteres Romani, Sabini Capitolium atque arcem, Coelium montem Albani implessent, Aventinum novæ multitudini datum: * additi * eidem haud ita multo post, Tellenis, * al. Ficanaque captis, novi cives. Politorium inde rursus bello repetitum, quod vacuum occupaverant prisci Latini: eaque causa diruendæ urbis ejus fuit Romanis, ne hostium semper receptaculum esset. Postremo, omni bello Latino Medulliam compulso, aliquandiu ibi Marte incerto, varia victoria pugnatum est: nam & urbs tuta munitionibus, præsidioque firmata valido erat: & castris in aperto positus, aliquoties exercitus Latinus cominus cum Romanis signa contulerat. Ad ultimum omnibus copiis connixus Ancus, acie primum vincit, inde ingenti præda potitus Romam redit, tum quoque multis millibus Latinorum in civitatem acceptis: quibus, ut jungeretur Palatio Aventinum, (2) ad Murcia datæ sedes.

(1) Hastam . . . sanguineam) Vel e sanguineo frutice, de quo Plinius l. XVI. c. 18. vel sanguine cruentatam.

(2) Ad Murcia) Circa adem Veneris Murcia.

regem, (1) liberaliter dextereque obeundo officia, in familiaris amicitiae adduxerat jura; ut publicis pariter, ac privatis consiliis bello, domique interesset: & per omnia expertus, postremo tutor etiam liberis regis testamento institueretur. Regnavit Ancus annos quatuor & viginti, cuilibet superiorum regum belli, pacisque & artibus, & gloria par. Jam filii prope puberem aetatem erant: eo magis Tarquinius instare, ut quamprimum comitia regi creando fierent: quibus indictis, sub tempus pueros venatum ablegavit: isque primus & petisse ambitiose regnum, & orationem dicitur habuisse ad conciliandos plebis animos compositam: *Cum se non rem novam petere, quippe qui non primus, quod quisquam mirari, indignari posset, sed tertius Romae peregrinus regnum afflaret: & Tatium non ex peregrino solum, sed etiam ex hoste regem factum: & Numam ignarum urbis, non petentem in regnum ultro accitum: se, ex quo sui potens fuerit, Romam cum conjuge, ac fortunis omnibus commigrasse: majorem partem aetatis ejus, qua civilibus officiis fungantur homines, Romae se, quam in veteri patria, vixisse: domi, militiaeque (2) sub haud poenitendo magistro, ipso Anco rege, Romana se jura, Romanos ritus didicisse: obsequio, & observantia in regem cum omnibus, benignitate erga alios cum rege ipso certasse.*

C A P U T X V.

Tarquinius Priscus quintus Rex creatus Patrum numerum auget. Victis Latinis, ludos quam opulentissimos facit, Circo tum primum designato. A Sabinis bello petitur equitum centurias auget, quamvis quidquam mutari, ac novum constitui posse, neget Attius Nevius, cujus scientia tentatur mirabili experimento. De Sabinis triumphat; eorum oppida omnia armis subigit.

U. C. 118. **H**EC eum haud falsa memorantem ingenti consensu populus Romanus regnare iussit. Ergo virum cetera egregium secuta, quam in petendo habue-

(1) Liberaliter dextereque) Liberale est id quod homine libero dignum est, dexterum, quod ingenioso.

(2) Sub haud poenitendo magistro) Sub magistro, cujus discipulum fuisse sibi honori esse intelligat.

habuerat, etiam regnantem ambitio est: nec minus regni sui firmandi, quam augendae reip. memor, centum in Patres legit: qui deinde (1) minorum gentium sunt appellati: factio haud dubia regis, cujus beneficio in curiam venerant. Bellum primum cum Latinis gessit, & oppidum ibi Appiolas vi cepit: praedaeque inde majore, quam quanta belli fama fuerat, reventa, ludos opulentius instructiusque, quam priores reges, fecit. Tum primum Circo, qui nunc maximus dicitur, designatus locus est: loca divisa patribus, equitibusque, ubi spectacula sibi quisque facerent, fori appellati. Spectavere, furcis duodenos ab terra (2) spectacula alta sustentibus pedes; ludicrum fuit, equi, pugilesque ex Etruria maxime acciti: solennes deinde annui mansere ludi, Romani Magnique varie appellati. Ab eodem rege & circa forum privatis aedificanda divisa sunt loca: porticus, tabernaeque factae. Muro quoque lapideo circumdare urbem parabat, cum Sabinum bellum coeptis intervenit. Adeoque ea subita res fuit, ut prius Anienem transirent hostes, quam obviam ire, ac prohibere exercitus Romanus posset. Ita trepidatum Romae est, & primo dubia victoria, magna utrinque caede pugnatum est: reductis deinde in castra hostium copiis, datoque spatio Romanis ad comparandum de integro bellum, Tarquinius equitem maxime suis deesse viribus ratus, ad Ramnenses, Tatienles, Luceres, quas centurias Romulus scripserat, addere alias constituit, suoque insignes relinquere nomine. Id quia inaugurato Romulus fecerat, negare Attius Nevius, inclytus ea tempestate augur, neque mutari, neque novum constitui, nisi aves addixissent, posse. Ex eo ira regi mota, eludendae artem (ut ferunt) Agedum, inquit, divine tu, inaugura, fieri ne possit, quod nunc ego mente concipio; cum ille in augurio rem expertus, profecto futuram dixisset: *Atqui hoc animo agitavi, inquit, te novacula cotem scissurum: cape haec, & perage, quod aves*

(1) Minorum gentium) Minus insignium familiarum. Nemo majorum gentium Patres dicti sunt ii, qui originem ducebant ex primis Romanis, ex Sabinis, & iis quos Tullius ex Albanis in Patres legerat.

(2) Spectacula) Scilicet e quibus spectarent.

* *aves tue fieri posse portendunt* ; tum illum haud cunctanter discidisse cotem ferunt. Statua Attii posita, capite velato, quo in loco res acta est, (1) in Comitio in gradibus ipsis ad laevam curiae fuit : cotem quoque eodem loco sitam fuisse memorent, ut esset ad posteros miraculi ejus monumentum. Auguriis certe, sacerdotioque augurum tantus honos accessit, ut nihil belli, domique postea, nisi auspicato, gereretur ; concilia populi, exercitus vocati, summa rerum, ubi aves non admisissent, dirimerentur. Neque tum Tarquinius de equitum centuriis quicquam mutavit ; numero tantum alterum adjecit, ut mille DCCC. equites in tribus centuriis essent ; posteriores modo sub iisdem nominibus, qui additi erant, appellati sunt : quas nunc, quia geminatae sunt, sex vocant centurias. Hac parte copiarum aucta, iterum cum Sabinis configitur : sed praeterquam quod viribus creverat Romanus exercitus, ex occulto etiam additur dolus, missis qui magnam vim lignorum in Anienis ripa jacentem, ardentem in flumen conjicerent : ventoque juvante accensa ligna, & pleraque in ratibus impacta, sublicis cum haerent, (2) pontem succendunt : ea quoque res in pugna terrorem attulit Sabinis, effusis eadem fugam impedit : multique mortales, cum hostem effugissent, in flumine ipso perire ; quorum fluitantia arma ad urbem cognita in Tiberi, prius pene, quam nuntiari posset, insignem victoriam fecere. Eo praelio praecipua equitum gloria fuit : utrinque ab comibus positos, cum jam pelleretur media peditum suorum acies, ita incurrisse ab lateribus ferunt, ut non sisterent modo Sabinas legiones, ferociter instantes cedentibus, sed subito in fugam averterent : montes effuso cursu Sabini petebant, & pauci tenere ; maxima pars, ut ante dictum est, ab equitibus in flumen acti sunt. Tarquinius instandum perterritis ratus, praeda, captivisque Romani missis, spoliis hostium (votum id Vulcano erat) ingenti cumulo accensis ; pergit porro in agrum Sabinum exercitum indu-

(1) *In Comitio*) Comitium fuit pars fori, quod illuc primum populus Romanus coire ad Comitia coeperat.

(2) *Pontem*) Quem Sabini fecerant ad confluentes Tiberis & Anienis.

inducere : & quamquam male gesta res erat, nec gesturos melius sperare poterant ; tamen, quia consulendi res non dabat spatium, iere obviam Sabini tumultuario milite : iterumque ibi fusi, perditis jam prope rebus, pacem petiere. Collatia, & quicquid citra Collatiam agri erat, Sabinis ademptum. Egerius (fratris hic filius erat regis) Collatiae in praesidio relictus : deditoque Collatinos ita accipio, eamque deditiois formulam esse. Rex interrogavit : *Estis ne vos legati, oratoresque missi a populo Collatino, ut vos, populumque Collatinum dederetis? Sumus. Est ne populus Collatinus in sua potestate? Est. Deditis ne vos, populum Collatinum, urbem, agros, aquam, terminos, delubra, utensilia, divina, humanaque omnia in meam, populi que Romani ditionem? Deditimus. At ego recipio.* Bello Sabino perfecto, (1) Tarquinius triumphans Romam rediit : inde priscis Latinis bellum fecit : ubi nusquam ad universae rei dimicationem ventum est ; ad singula oppida circumferendo arma, nomen omne Latinum domuit. Corniculum, Ficulnea vetus, Cameria, Crustumium, Ameriola, Medullia, Nomentum, haec de priscis Latinis, aut qui ad Latinos defecerant, capta oppida. Pax deinde facta.

C A P U T XVI.

Postis bellis, opera pacis inchoat Tarquinius. In ejus regia prodigium apparet, flammam circa caput dormientis pueri Servii Tullii, qui matre serva natus, cepit inde in magne fortunae sperem educari ; idem, Tarquinio ab Anci filiis occiso, cum regnasset annos XXXVIII. dum tantisper ejus celatur mors, se parat ad regnum occupandum.

MAjore inde animo pacis opera inchoata, quam quanta mole gesserat bella : ut non quietior populus domi esset, quam militiae fuisset : nam & muro lapideo, cujus exordium operis Sabino bello turbatum erat, urbem, qua nondum munita erat,

T. Livii Tom. I. C
(1) *Tarquinius triumphans*) Hæc prima apud Livium triumphus mentio occurrit.

rat, cingere parat; & infima urbis loca circa forum, aliasque interjectas collibus convalles, quia ex planis locis haud facile evehebant aquas, cloacis e fastigio in Tiberim ductis, siccant; & aream ad ædem in Capitolio Jovis, quam voverat bello Sabino, jam præfagiente animo, futuram olim amplitudinem loci, occupat fundamentis. 39 *mirabile fuit. Puerum dormienti, cui Servio Tullio nomen fuit, caput arsisse ferunt multorum conspectu: plurimo igitur clamore inde ad tantæ rei miraculum orto exitum (1) regem; & eum quidam (2) familiarium aquam ad reslinguendum ferret, ab regina retentum; sedatoque jam tumultu, moveri vetuisse puerum, donec sua sponte experrectus esset; mox cum somno & flammam abiisse. Tum adducto in secretum viro Tannaquil: videsne tu puerum hunc, inquit, quem tam humili cultu educamus? scire licet, hunc lumen quondam rebus nostris dubiis futurum, præsidiumque regis afflicte; proinde materiam ingentis publice privatimque decoris omni indulgentia nostra nutriamus. Inde puerum liberum loco coeptum haberi, erudiri que artibus, quibus ingenia ad magnæ fortunæ cultum excitantur. Evenit facile, quod diis cordi esset: juvenis evasit vere indolis regis: nec, cum quæreretur gener Tarquinio, quisquam Romanæ juventutis ulla arte conferri potuit: filiamque ei suam rex despondit. Hic quacumque de causa tantus illi honos habitus, credere prohibet serva natum eum, parvumque ipsum servisse; eorum magis sententiæ sum, qui, Corniculo capto, Servii Tullii, qui princeps in illa urbe fuerat, gravidam viro occiso uxorem, cum inter reliquas captivas cognita esset, ob (3) unicam nobilitatem ab regina Romana prohibitam ferunt servitio, partem Romæ edidisse in Prisci Tarquinii domo: inde tanto beneficio & inter mulieres familiaritatem auctam; & puerum, ut in domo a parvo educatum, in caritate, atque honore fuisse: fortunam*

(1) Regem) Regem ac reginam.

(2) Familiarium) Antiquæ pro servorum.

(3) Unicam) Eximiam, præcellentem.

tunam matris, quod, capta patria, in hostium manus venerit, ut serva natus crederetur, fecisse. Duodequadragesimo ferme anno, ex quo regnare 40 coeperat Tarquinio, non apud regem modo, sed apud patres, plebemque longe maximo honore Servius Tullius erat. Tum Anci filii duo, etsi antea semper pro indignissimo habuerant, se patrio regno tutoris fraude pulsos, regnare Romæ advenam, (1) non modo * vicinæ, sed ne Italicæ quidem stirpis; tum impensius (2) his indignitas crescere, si ne ab Tarquinio quidem ad se rediret regnum, sed præceps inde porro ad servitiam caderet: ut in eadem civitate post centesimum fere annum, quam Romulus, deo prognatus, deus ipse tenuerit regnum, donec interris fuerit, id Servius serva natus possideat; tum commune Romani nominis, tum præcipue id domus suæ dedecus fore, si, Anci regis virili stirpe salva, non modo advenis, sed servis etiam regnum Romæ pateret: ferro igitur eam arcere contumeliam statuunt. Sed & injuriæ dolor in Tarquinium ipsum magis, quam in Servium eos stimulabat: & quia gravior ultor cædis, si superesset, rex futurus erat, quam privatus; & quia, Servio occiso, quemcumque alium generum delegisset, eundem regni heredem facturus videbatur: ob hæc ipsi regi insidiæ parantur. Ex patribus duo ferocissimi delecti ad facinus, quibus consueti erant uterque agrestibus ferramentis, in vestibulo regis quam potuere tumultuosissime, specie rixæ in se omnes apparitores regios convertunt: inde cum ambo regem appellarent, clamorque eorum penitus in regiam pervenisset, vocati ad regem pergunt. Primo uterque vociferari, & certatim alter alteri obstrepere: coerciti ab liatore, & iussi (3) invicem dicere, tandem obloqui desinunt: unus rem ex composito orditur: dum intentus in eum se rex totus averteret, alter elatam securim in caput dejecit: relictoque in vulnere telo, ambo se foras eiciunt. Tarquinium 41

(1) Non modo civica) Non modo non.

(2) His indignitas crescere) His, filiis Anci; Indignitas, indignatio.

(3) Invicem) Alternatim.

nium moribundum cum qui circa erant, exceptissent, illos fugientes liatores comprehendunt: clamor inde, concursusque populi, mirantium quid rei esset. Tanaquil inter tumultum claudi regiam jubet, arbitros ejicit: simul quæ curando vulneri opus sunt, tamquam spes subesset, sedulo comparat: simul, si destituit spes, alia præstidia molitur. Servio propere accito cum pene exanguem virum ostendisset, dextram tenens, orat, ne inultam mortem soceri, ne socrum inimicis ludibrio esse sinat. Tuum est, inquit, Servi, si vir es, regnum, non eorum, qui alienis manibus pessimum facinus fecere: erige te, deosque duces sequere, qui clarum hoc fore caput, divino quondam circumfuso igni portenderunt: nunc te illa celestis excitet flamma: nunc expergiscere vere: & nos peregrini regnavimus: qui sis, non unde natus sis, reputa: si tua, re subita, consilia torpent, at tu mea consilia sequere. Cum clamor impetusque multitudinis vix sustineri posset, ex superiore parte ædium per fenestras in novam viam versas (habitabat enim rex (1) ad Jovis Statoris) populum Tanaquil alloquitur. Jubet bono animo esse: (2) sopitum fuisse regem subito ictu, ferrum haud alte in corpus descendisse: jam ad se redisse, inspectum vulnus absterse cruore, omnia salubria esse: confidere propediem ipsam eos visuros. Interim Servio Tullio jubere populum dicta audientem esse: eum jura redditurum, obiturumque alia regis munia. Servius cum (3) trabea, & liatoribus prodit: ac fede regia sedens alia decernit, de aliis consulturum se regem esse simulat.

CA-

- (1) Ad Jovis Statoris) Supple. Ædem.
 (2) Sopitum) Ufu sensum mentisque privatum.
 (3) Trabea) Trabea est toga purpureæ genus. Ea usi reges, consules, certis occasionibus, triumphantes, augures, equites in transvestitione equorum, Idibus Quintilibus.

Servius Tullius sextus Rex, privatis munitis opibus, publicas quoque firmat; Veientes, & Etruscos vincit, populum in censum refert, in classes, atque centurias digerit; lustrum condit; Urbem propter multitudinem amplificat. Pomarium profert: Dianæ templum cum Latinis Romæ facit: memorabile Bovis sacrificium.

I Taque per aliquot dies, cum jam expirasset u. c. Tarquinius, celata morte, per speciem alienæ fungendæ vicis, suas opes firmavit: tum demum ^{176.} palam * facta ex comploratione in regia orta, ^{Serv. Tull.} Servius præsidio firmo munitus, primus injussu ^{6. R.} populi voluntate patrum regnavit. ^{* al.} Anci liberi, jam tum comprehensis sceleris ministris, ut vivere regem, & tantas esse opes Servii nuntiatum est, Sueffam Pometiam exulatum ierant. Nec ⁴² jam publicis magis auxiliis Servius, quam privatis munire opes: & ne, qualis Anci liberum animus adversus Tarquinium fuerat, talis adversus se Tarquinii liberum esset, duas filias juvenibus regis, Lucio, atque Arunti Tarquinii, Jungit. (1) Nec rupit tamen fati necessitatem humanis consiliis, quin invidia regni etiam inter domesticos infida omnia, atque infesta faceret. Peropportune ad præsentis quietem status bellum cum Veientibus (jam enim induciæ exierant) aliisque * Etruscis sumtum. In eo bello & virtus, & fortuna enituit Tullii: fusoque ingenti hostium exercitu, haud dubius rex, seu patrum, seu plebis animus periclitaretur, Romam rediit: aggredditurque inde pacis longe maximum opus; ut quemadmodum Numa divini auctoris juris fuisset, ita Servium conditorem omnis in civitate discriminis, ordinumque, quibus inter gradus dignitatis, fortunæque aliquid interlucet, posteris famarent. (2) Censum enim instituit, rem saluberrimam

C 3

- (1) Nec rupit tamen) Nec potuit Servius impedire, quin...
 (2) Censum ... instituit) Jussit cives omnes dare nomina, & possessiones suas pecunia æstimare.

rimam tanto futuro imperio: ex quo belli, pacisque munia non viritim, ut ante, sed pro habitu pecuniarum fierent; tum classes, centuriæque, & hunc ordinem ex censu descripsit, vel paci decorum, vel bello. Ex iis, qui *centum millium æris*, aut majorem censum habent, LXXX. confecit centurias, quadragenas (1) seniorum, ac juniorum. Prima classis omnes appellari seniores, ad urbis custodiam ut præsto essent; juvenes, ut foris bella gererent: arma his imperata, galea, clypeus, ocreæ, lorica, omnia ex ære; hæc ut tegumenta corporis essent; tela in hostem, hastaque, & gladius: additæ huic classi duæ fabrum centuriæ, quæ sine armis stipendia facerent: datum munus, ut machinas in bello ferrent. Secunda classis intra centum usque ad quinque & septuaginta millium censum instituta; & ex his senioribus, junioribusque viginti conscriptæ centuriæ: arma imperata, (2) *scutum pro clypeo*, & præter lorica omnia eadem. Tertiæ classis quinquaginta millium censum esse voluit: totidem centuriæ & hæc, eodemque discrimine ætatum factæ: nec de armis quicquam mutatum, ocreæ tantum ademptæ. In quarta classe census quinque & viginti millium, totidem centuriæ factæ: arma mutata, *nihil præter hastam, & verutum datum*. Quinta classis aucta, centuriæ triginta factæ. Fundas, lapidesque missiles hi secum gerebant. (3) In his (4) accensi, cornicines, tubicinesque in tres centurias distributi: undecim millibus hæc classis censebatur; hoc minor census reliquam multitudinem habuit; inde una centuria facta est immunis militia. Ita pedestri exercitu ornato, distributoque, equitum ex primoribus civitatis XII. scripsit centurias; sex item alias centurias,

(1) *Seniorum*) Qui sextum & quadragesimum ætatis annum attigissent. *Juniorum*, a decimo septimo ætatis anno ad quadragesimum sextum.

(2) *Scutum pro clypeo*) Clypeus rotundus & brevior. *Scutum* & formæ oblongæ, & ita latum longumque, ut totum corpus protegeret.

(3) *In his*) In harum triginta centuriarum numero inclusi.

(4) *Accensi*) *Accensi* fuere & in militia, qui legionibus accenseri solerent, & in magistratum apparitoribus, ducto & nomine, & ipsa re ab *accensis* illis militaribus.

rias, tribus ab Romulo institutis, sub iisdem, quibus inauguratæ erant, nominibus fecit: ad e, quos emendos *dena millia æris* ex publico data, (1) & quibus equos alerent, viduæ attributæ, quæ *binæ millia æris* in annos singulos penderent. Hæc omnia in dites a pauperibus inclinata onera. Deinde est honos additus; non enim, ut ab Romulo traditum ceteri fervaverant reges, viritim suffragium eadem vi, eodemque jure promiscue omnibus datum est; sed gradus facti, ut neque exclusus quisquam suffragio videretur, & vis omnis penes primores civitatis esset: equites enim vocabantur primi; LXXX. inde primæ classis centuriæ primum peditum vocabantur: ibi (2) si variaret, quod raro incidebat, ut secundæ classis vocarentur: nec fere umquam infra ita descenderent, ut ad infimos pervenirent. Nec mirari oportet, hunc ordinem, qui nunc est, post expletas quinque & XXX. tribus, duplicato earum numero, centuriis juniorum, seniorumque ad institutam ab Servio Tullio summam non convenire: quadrifariam enim urbe divisa regionibus, collibusque, quæ habitabantur partes, Tribus eas appellavit, ut ego arbitror, ab tributo: nam ejus quoque æqualiter ex censu conferendi ab eodem inita ratio est: neque hæc tribus ad centuriarum distributionem, numerumque quicquam pertinere. Censu perfecto, quem maturaverat metu legis de (3) *incensis* latæ, cum vinculorum minis, mortisque edixit, ut omnes cives Romani, equites, peditesque, in suis quisque centuriis, in campo Martio prima luce adessent; ibi instructum exercitum omnem (4) *suoveaurilibus* lustravit: idque conditum lustrum appellatum, quia in censendo finis factus est. Millia LXXX. eo lustro civium censa dicuntur: adjicit (5) scriptorum antiquissimus C 4 Fabius

(1) *Et quibus equos alerent, viduæ attributæ*) Ordo. *Et viduæ attributæ, quæ binæ millia æris ... penderent, quibus equos alerent.*

(2) *Si variaret*) Si in diversas partes irent prima illa suffragia.

(3) *Incensis*) Iis qui censi non fuissent.

(4) *Suoveaurilibus*) Circumdactus ter circum exercitum verere, ariete, tauro; deinde Marti immolatis.

(5) *Scriptorum antiquissimus Fabius Pistor*) Eorum, qui historiam apud Romanos scribere, antiquissimus.

Fabius Pictor, eorum, qui ferre arma possent, cum numerum fuisse. Ad eam multitudinem urbs quoque amplificanda visa est, addit duos colles, Quirinalem, Viminalemque. Inde (1) deinceps (2) augeat Esquilias: ibique ipse, ut loco dignitas fieret, habitat; aggere, & fossis, & muro urbem circumdat: ita pomœrium profert. Pomœrium, verbi vim solam intuentes, postmœrium interpretantur esse: est autem magis circum murum locus, quem in condendis urbibus quondam Etrusci, qua murum ducturi erant, certis circa terminis inaugurato consecrabant: ut neque interiori parte ædificia (3) mœnibus continuarentur, quæ nunc vulgo etiam (4) conjungunt; & extrinsecus puri aliquid ab humano cultu pateret soli. Hoc spatium, quod neque habitari, neque arari fas erat, non magis quod post murum esset, quam quod murus post id, pomœrium Romani appellarunt: & in urbis incremento semper, quantum moenia processura erant, tantum termini hi consecrati proferebantur. Augusta civitate magnitudine urbis, formatis omnibus domi & ad belli, & ad pacis usus, ne semper armis opes acquirerentur, consilio augere imperium conatus est, simul & aliquod addere urbi decus. Jam tum erat inclytum Dianæ Ephesiæ sanum, id communiter a civitatibus Asiæ factum fama ferebat. Cum consensum, deosque confociatos laudaret mire Servius inter proceres Latinorum, cum quibus publice, privatimque hospitia, amicitiaque de industria junxerat; sæpe iterando eadem, perpulit tandem, ut Romæ sanum Dianæ populi Latini cum populo Rom. facerent; ea erat confessio, caput rerum Romam esse; de quo toties armis certatum fuerat; id quamquam omis-

(1) Deinceps Continuo ordine. Etenim mons Esquilinus Viminali proximus est.

(2) Augeat Esquilias Additis ædificiis & incolis. Esquilie autem fortasse appellationem acceperant ab Esquilis, quomodo mons Viminalis, idemque Fagutalis, a viminibus & fagis; itemque mons Quæquerulanus, qui postea Cælius, a quæceris.

(3) Mœnibus continuarentur Prope muros exstruerentur.

(4) Conjungunt Ita jungunt, ut moenia urbis sint privatarum ædium partes: ut Augusti ævo haud facile esset ea dignoscere, teste Dion. l. IV.

omissum jam ex omnium cura Latinorum, olim toties infeliciter tentatam armis, videbatur; uni se ex Sabinis fors dare visa est privato consilio imperii recuperandi. Bos in Sabinis nata cuidam patrifamilias dicitur miranda magnitudine, ac specie: fixa per multas ætates cornua in vestibulo templi Dianæ monumentum ei fuere miraculo: habita, ut erat, res prodigii loco est: & cecinere vates, *cujus civitatis eam civis Dianæ immolasset*, ibi fore imperium: idque carmen pervenerat ad antistitem fani Dianæ. Sabinusque, ut primum apta dies sacrificio visa est, bovem Romam actam deducit ad sanum Dianæ, & ante aram statuit. Ibi antistes Romanus, cum eum magnitudo victimæ celebrata fama movisset, memor responsi, Sabinum ita alloquitur: *Quidnam tu hospes paras*, inquit, (1) *inceste sacrificium Dianæ facere? quin tu ante vivo perfunderis flumine? infima valle præstuit Tiberis*. Religione tactus hospes, qui omnia, ut prodigio responderet eventus, cuperet rite facta, exemplo descendit ad Tiberim: interea Romanus immolat Dianæ bovem: id mire gratum regi, atque civitati fuit.

CAPUT XVIII.

L. Tarquinius instigante uxore temeraria fœmina, regnum affectat: tandem per scelus occupato, Servium Tullium, immixtis percussoribus, de medio tollit: hujus per extincti cadaver Tullia filia, quæ maritum ad nefas incitavit, carpentum agit. Regnavit Servius Tullius annos XLIV.

Servius, quamquam jam usu haud dubie regnum possederat; tamen, quia interdum jactari voces a juvene Tarquinio audiebat, se injussu populi regnare, conciliata prius voluntate plebis, agro capto ex hostibus viritim diviso, ausus est ferre ad populum, vellent, juberentne se regnare: tantoque consensu, quanto haud quicquam aliis ante, rex est declaratus; neque ea res Tarquinio spem (2) affectandi regni minuit.

C 5

imo

(1) Inceste Non caste, non pure. Vox sacrorum propria.

(2) Affectandi Non concupiscendi: quid enim est spes concupiscendi regni? sed, occupandi.

imo eo impensus, quia (1) de agro plebis adversum patrum voluntatem senserat agi, criminandi Servii apud patres, crescendique in curia sibi occasionem datam ratus est, & ipse juvenis ardentis animi, & domi uxore Tullia inquietum animum stimulante. Tulit enim & Romana regia sceleris tragici exemplum; ut tadio regum maturior veniret libertas, ultimumque regnum esset, quod scelere partum foret. Hic L. Tarquinius, Prisci Tarquinii regis filius, neposne fuerit, parum liquet: pluribus tamen auctoribus filium crediderim: fratrem habuerat Aruntem Tarquinium, mitis ingenii juvenem: his duobus, ut ante dictum est, duæ Tulliae regis filiae nupserrant, & ipsæ longe dispares moribus. Forte ita inciderat, ne duo violenta ingenia matrimonio jungerentur: fortuna, credo, populi Romani, quo diuturnius Servii regnum esset, constituique civitatis mores possent:angebatur ferox Tullia (2) nihil materiæ in viro neque ad cupiditatem, neque ad audaciam esse: tota in alterum versa Tarquinium, eum mirari, eum virum dicere, ac regio sanguine ortum: spernere sororem, quod virum nacta, (3) muliebri cessaret audacia. Contrahit celeriter similitudo eos, ut fere sit, malum malo aptissimum: sed initium turbandi omnia a foemina ortum est: ea secretis viri alieni assuefacta sermonibus, nullis verborum contumeliis parcere (4) de viro ad fratrem, de sorore ad virum: & se rectius (5) viduam, & illum coelibem futurum fuisse contendere, quam cum impari jungi, ut elanguescendum aliena ignavia esset: si sibi eum, quo digna esset, dii dedissent virum, domi se propediem visuram regnum fuisse, quod

(1) De agro plebis adversum Patrum voluntatem... agi) Offensi erant animi Patrum, cum ageret apud eos Servius de dividendo plebi agro.

(2) Nihil materiæ) Nihil in viro ingenii reperiri ex illo habitu mentis, qui ad cupiditatem, ad audaciam excitari & incendi facile potest.

(3) Muliebri cessaret audacia) Vel adde, vel intellige propositionem ab, i. e. cessaret ab audacia.

(4) De viro ad fratrem) Supple viri. De sorore ad virum supple sororis.

(5) Viduam) Vidua, non ea solum dicitur, quæ viro orbatæ est, sed & ea, quæ nunquam nupsit.

quod apud patrem videat: celeriter adolescentem suæ temeritatis implet. Aruns Tarquinius, & Tullia minor prope continuatis funeribus cum domos vacuas novo matrimonio fecissent, (1) junguntur nuptiis, magis non prohibente Servio, quam approbante. Tum vero in dies (2) infestior Tullii senectus, infestius coepit regnum esse: jam enim ab scelere ad aliud spectare mulier scelus; nec nocte, nec interdiu virum conquiescere pati, ne gratuita præterita parricidia essent: non sibi defuisse, (3) cui nupta diceretur, nec cum quo tacita serviret: defuisse, qui se regno dignum putaret; qui meminisset se esse Prisci Tarquinii filium: qui habere, quam sperare regnum mallisset. Si tu is es, cui nuptam esse me arbitror, & virum, & regem appello: sin minus, eo nunc pejus mutata est res, quod (4) istuc cum ignavia est scelus: quin accingeris? non tibi ab Corinthio, nec ab Tarquinio, ut patri tuo, (5) peregrina regna moliri necesse est: dii te penates, patrique, & patris imago, & domus regia, & in domo regale solium, & nomen Tarquinium creat, vocatque regem: aut si ad hæc parum est animi, quid frustraris civitatem? quid te ut regium juvenem conspici sinis? facesse hinc Tarquinius, aut Corinthum: (6) devolvere retro ad stirpem, fratri si venem instigat: nec conquiescere ipsa potest: si, cum Tanaquil, peregrina mulier, tantum moliri potuisset animo, ut duo continua regna viro, ac deinceps genero dedisset, ipsa, regio semine orta, (7) nullum momentum in dando, adimendoque regno faceret. His muliebribus instinctus furiis Tarquinius, circumire, & prehen-

C 6 fare

(1) Junguntur) L. Tarquinius & Tullia altera. (2) Infestior) Audacius impugnata. Præsentius jam ei coepit periculum impendere.

(3) Cui nupta diceretur) Observa verbum diceretur, cuius hæc vis est, ut Tullia se cum impari junctam, nomine tenus, non re nuptam fuisse existimet.

(4) Istuc) In te. (5) Peregrina regna moliri) Magno molimine eniti ad regnum, ad quod nullum, utpote peregrinus, ejus habeas.

(6) Devolvere retro ad stirpem) Redi ad a loca, unde tibi origo ducitur.

(7) Nullum momentum... faceret) Nihil efficere, ut in hæc illamve partem res inclinaretur.

sare minorum maxime gentium Patres; admonere paterni beneficii, ac pro eo gratiam repetere: allicere donis juvenes: tum de se ingentia pollicendo, tum regis criminibus omnibus locis creescere; postremo ut jam agenda rei tempus visum est, stipatus agmine armatorum in forum irrupit; inde omnibus percussis pavore, in regia sede pro curia sedens, patres in curiam per praeconem ad regem Tarquinium citari iussit. Convenere extemplo, alii jam ante ad hoc praeparati, alii metu, (1) ne, non venisse fraudi esset, novitate, ac miraculo attoniti, & jam de Servio actum rati. Ibi Tarquinius maledicta (2) ab stirpe ultima orsus: *Servum, servaque natum post mortem indignam parentis sui, non interregno, ut antea, inito, non comitiis habitis, non per suffragium populi, non auctoribus patribus, muliebri * dolo regnum occupasse. Ita natum, ita creatum regem fautorem infimi generis hominum, ex quo ipse sit, odio alienae honestatis ereptum primoribus agrum sordidissimo cuique divisisse: omnia onera, quae communia quondam fuerint, inclinasse in primores civitatis: insituisse consuem, ut (3) insignis ad invidiam locupletiorum fortuna esset, & parata, ubi vellet, egentissimis largiretur.* Huic orationi Servius cum intervenisset, trepido nuntio excitatus, extemplo a vestibulo curiae magna voce, *Quid hoc, inquit, Tarquini, rei est? qua tu audacia, me vivo, vocare ausus es patres? aut in sede considerare mea? Cum ille ferociter ad haec: se patris sui tenere sedem, multo, quam servum, potiore filium regis regni heredem: satis illum diu per licentiam eludentem insultasse dominis; clamor ab utriusque fautoribus oritur, & concursus populi fiebat in curiam: apparebatque regnatum, qui vicisset. Tum Tarquinius, necessitate jam etiam ipsa cogente ultima audere, multo & atate, & viribus validior medium arripit Servium: elatumque e curia in inferio-*

* al.
dono

rio-

riorem partem per gradus dejecit: inde ad cogen- dum senatum in curiam redit; fit fuga regis apparitorum, atque comitum: ipse prope exanguis cum semianimi (1) regio comitatu domum se reciperet, pervenissetque ad summum Cyprium vicum; ab iis, qui missi ab Tarquinio fugientem consecuti erant, interficitur. Creditur, quia non abhorret a cetero scelere, admonitu Tulliae id factum; carpento certe, id quod satis constat, in forum investa, nec reverita coetum virorum, evocavit virum e curia, regemque prima appellavit: a quo facessere iussa ex tanto tumultu, cum se domum reciperet, pervenissetque ad summum Cyprium vicum, ubi (2) Dianum nuper fuit, flectente carpentum dextra in Virbium clivum, ut in collem Esquilium eveheretur, restitit pavidus, atque inhibuit frenos is, qui jumenta agebat, jacentemque dominæ Servium trucidatum offendit. Foedum, inhumanumque inde traditur scelus: monumetumque locus est: Sceleratum vicum vocant, quo amens, (3) agitantibus furis sororis, ac viri, Tullia per patris corpus carpentum egisse fertur; partemque sanguinis ac cædis paternæ, cruento vehiculo, contaminata ipsa resperperaque, tulisse ad penates suos, virique sui: quibus iratis malo regni principio similes propediem exitus sequerentur. Servius Tullius regnavit annos quatuor & quadraginta, ita, ut bono etiam, moderatoque succedenti regi difficilis æmulatio esset; ceterum id quoque ad gloriam accessit, quod cum illo simul iusta, ac legitima regna occiderunt. Idipsum tam mite, ac tam moderatum imperium, tamen quia unius esset, deponere eum in animo habuisse, quidam auctores sunt; ni scelus intestinum liberandæ patriæ consilia agitati intervenisset.

CA-

(1) Ne, non venisse fraudi esset) Ne crimini sibi daretur, si non venissent.

(2) Ab stirpe ultima) Ab stirpe usque, a qua orsus, ut ab ultimo principio, reliquam omnem Servii vitam exagitavit.

(3) Insignis ad invidiam) Proposita ad excitandam invidiam.

(1) Regio comitatu) Diffugerant primo regis apparitores & comites; at postea, lenito pavore, ad eum redierunt.

(2) Dianum) Locum Dianæ sacratus.

(3) Agitantibus furis sororis ac viri) Effrantibus mentem furis ulticibus sororis & viri, quos necaverat.

C A P U T XIX.

Septimus, & ultimus Tarquinius Superbus regnat. Conscius scelere parti regni timorem ex crudelitate civibus incutit: Patrum numerum imminuit; ut peregrinis opibus se muniat, Latinos affinitatibus, ac fœdere sibi conciliat: Turnum Herdonium, quod sibi adversaretur, insontem opprimit falso crimine.

49 **I**NDE L. Tarquinius regnare coepit, (1) cui
u. c. Superbo cognomen facta indiderunt: quia so-
220. cerum gener sepultura prohibuit, Romulum quo-
Tar. que inssepultum periiisse, dictitans: primoresque
Sup. patrum, quos Servii rebus fuisse credebant, in-
7. R. terfecit; conscius deinde male quærendi regni ab
seipso adversus se exemplum capi posse, armatis
corpus circumsepit; neque enim ad jus regni
quicquam præter vim habebat; ut qui neque po-
puli jussu, neque auctoribus patribus regnaret.
Eo accedebat, ut in caritate civium nihil spei
reponenti, metu regnum tutandum esset; quem
ut pluribus incuteret, cognitiones capitalium re-
rum sine consiliis per se solus exercebat: perque
eam causam occidere, in exilium agere, bonis
multare poterat non suspectos modo, aut invi-
* al. sos, sed unde nihil aliud, quam prædam * spe-
spe- rare posset. Ita patrum præcipue numero immi-
tare. nuto, statuit nulos in patres legere, quo con-
temptior paucitate ipsa ordo esset, minusque per
se nihil agi indignarentur. Hic enim regum pri-
mus traditum a prioribus morem de omnibus se-
natum consulendi solvit: domesticis consiliis rem-
publicam administravit: bellum, pacem, fœde-
ra, societates per se ipse, cum quibus voluit, in-
jussu populi, ac senatus fecit, diremitque. Lati-
norum sibi maxime gentem conciliabat, ut pere-
grinis quoque opibus tutior inter cives esset; ne-
que hospitium modo cum primoribus eorum, sed
affinitates quoque jungebat. Octavio Mamilio
Tusculano (is longe princeps Latini nominis e-
rat,

(1) Cui Superbo cognomen facta indiderunt) Superbus idem
prioris atque ab humanitate abhorrens.

rat, si famæ credimus, ab Ulyssæ, deaque Circe
oriundus) ei Mamilio filiam nuptum dat: per-
que eas nuptias multos sibi cognatos, amicosque
ejus conciliat. Jam magna Tarquiniî auctoritas 50
inter Latinorum proceres erat, cum in diem cer-
tam, ut ad (1) lucum Ferentinæ conveniant, in-
dicit: esse, quæ agere de rebus communibus ve-
lit. Conveniunt frequentes prima luce; ipse Tar-
quinius diem quidem servavit, sed paulo ante,
quam sol occideret, venit; multa ibi toto die in
concilio variis jactata sermonibus erant. Turnus
Herdonius ab Aricia ferociter in absentem Tar-
quiniûm erat investus. Haud mirum esse, Super-
bo ei inditum Romæ cognomen (jam enim ita
clam quidem miffitantes, vulgo tamen eum ap-
pellabant) an quicquam superbius esse, quam lu-
dificari sic omne nomen Latinum? principibus lon-
ge ab domo excitis, ipsum, qui concilium indixe-
rit, non adesse; tentari profecto patientiam; ut
si jugum acceperint, obnoxios premat; cui enim
non apparere, affectare eum imperium in Latinos?
Quod si sui bene crediderint cives, aut si creditum
illud, & non raptum parricidio sit, credere & La-
tinos: quamquam ne sic quidem alienigenæ debe-
rent: sin suos ejus pœniteat, quippe qui alii su-
per alios trucidentur, exulatum eant, bona amit-
tant, quid spei melioris Latinis portendi? si se au-
diant, domum suam quemque inde abituros; ne-
que magis observatos diem concilii, quam ipse,
qui indixerit, observet. Hæc atque alia eodem
pertinentia seditiosus, (2) facinorosusque homo,
hisque artibus opes domi nactus, cum maxime
differeret, intervenit Tarquinius. Is finis oratio-
ni fuit. Aversi omnes ad Tarquiniûm salutan-
dum. Qui, silentio facto, monitus a proximis
ut purgaret se, quod id temporis venisset, disce-
ptatorem ait se sumtum inter patrem & filium;
cura reconciliandi eos in gratiam moratum esse;
& quia ea res exemisset illum diem, postero die
actu-

(1) Lucum Ferentinæ) Lucus ille fuit ad caput aque Fe-
rentinæ, de quo mentio fit infra, c. 51.

(2) Facinorosus) Audax, temerarius; nam facinus semper
vim & audaciam, non semper scelus adjunctum habet.

C A P U T XIX.

Septimus, & ultimus Tarquinius Superbus regnat. Conscius scelere parti regni timorem ex crudelitate civibus incutit: Patrum numerum immittit; ut peregrinis opibus se munit, Latinos affinitatibus, ac fœdere sibi conciliat: Turnum Herdonium, quod sibi adversaretur, infontem opprimit falso crimine.

49 INDE L. Tarquinius regnare otcepit, (1) cui
u. c. Superbo cognomen facta indiderunt: quia so-
220. cerum gener sepultura prohibuit, Romulum quo-
Tar. que insepultum periisse, dictitans: primoresque
Sup. patrum, quos Servii rebus fuisse credebant, in-
7. R. terfecit; conscius deinde male quærendi regni ab
seipso adversus se exemplum capi posse, armatis
corpus circumsepfit; neque enim ad jus regni
quicquam præter vim habebat; ut qui neque po-
puli jussu, neque auctoribus patribus regnaret.
Eo accedebat, ut in caritate civium nihil spei
reponenti, metu regnum tutandum esset; quem
ut pluribus incuteret, cognitiones capitalium re-
rum sine consiliis per se solus exercebat: perque
eam causam occidere, in exilium agere, bonis
multare poterat non suspectos modo, aut invi-
* al. sos, sed unde nihil aliud, quam prædam * spe-
spe- rare posset. Ita patrum præcipue numero immi-
tare. nuto, statuit nullos in patres legere, quo con-
temptior paucitate ipsa ordo esset, minusque per
se nihil agi indignarentur. Hic enim regum pri-
mus traditum a prioribus morem de omnibus fe-
natum consulendi solvit: domesticis consiliis rem-
publicam administravit: bellum, pacem, fœde-
ra, societates per se ipse, cum quibus voluit, in-
justu populi, ac senatus fecit, diremitque. Lati-
norum sibi maxime gentem conciliabat, ut pere-
grinis quoque opibus tutior inter cives esset; ne-
que hospitia modo cum primoribus eorum, sed
affinitates quoque jungebat. Octavio Mamilio
Tusculano (is longe princeps Latini nominis e-
rat,

rat, si famæ credimus, ab Ulysse, deaque Circe oriundus) ei Mamilio filiam nuptum dat: per-
que eas nuptias multos sibi cognatos, amicosque
ejus conciliat. Jam magna Tarquinii auctoritas 50
inter Latinorum procures erat, cum in diem cer-
tam, ut ad (1) lucum Ferentina conveniant, in-
dicit: esse, quæ agere de rebus communibus vel-
lit. Conveniunt frequentes prima luce; ipse Tar-
quinius diem quidem servavit, sed paulo ante,
quam sol occideret, venit; multa ibi toto die in
concilio variis jactata sermonibus erant. Turnus
Herdonius ab Aricia ferociter in absentem Tar-
quinium erat invehens. Haud mirum esse, Super-
bo ei inditum Romæ cognomen (jam enim ita
clam quidem mussitantes, vulgo tamen eum ap-
pellabant) an quicquam superbius esse, quam lu-
dificari sic omne nomen Latinum? principibus lon-
ge ab domo excitis, ipsum, qui concilium indixe-
rit, non adesse; tentari profecto patientiam; ut
si jugum acceperint, obnoxios premat; cui enim
non apparere, affectare eum imperium in Latinos?
Quod si sui bene crediderint cives, aut si creditum
illud, & non raptum parricidio sit, credere & La-
tinos: quamquam ne sic quidem alienigenæ debe-
rent: sin suos ejus pœniteat, quippe qui alii su-
per alios trucidentur, exulatum eant, bona amit-
tant, quid spei melioris Latinis portendi? si se au-
diant, domum suam quemque inde abituros; ne-
que magis observaturos diem concilii, quam ipse,
qui indixerit, observet. Hæc atque alia eodem
pertinentia seditiosus, (2) facinorosusque homo,
hisque artibus opes domi nactus, cum maxime
dissereret, intervenit Tarquinius. Is finis oratio-
ni fuit. Aversi omnes ad Tarquinium salutand-
um. Qui, silentio facto, monitis a proximis
ut purgaret se, quod id temporis venisset, disce-
ptatorem ait se sumtum inter patrem & filium;
& quia ea res exemisset illum diem, postero die
actu-

(1) Lucum Ferentina) Lucus ille fuit ad caput aquæ Fe-
rentinae, de quo mentio fit infra, c. 21.

(2) Facinorosus) Audax, temerarius; nam facinus semper
vim & audaciam, non semper scelus adjunctum habet.

(1) Cui Superbo cognomen facta indiderunt) Superbus idem
priorius atque ab humanitate abhorrens.

* al. acturum, quæ constituit. Ne id quidem * Tur-
 num tulisse tacitum ferunt; dixisse enim: (1)
 ab Tur- *Nullam breviorē esse cognitionem, quam inter*
 no. 51 *patrem & filium, paucisque transigi verbis possē*
ni paveat patri, habiturum infortunium esse. Hæc
Arincinus in regem Romanum increpans ex concilio abiit. Quam rem Tarquinius aliquanto, quam
videbatur, ægrius ferens, confestim Turno ne-
cem machinatur; ut eundem terrorem, quo ci-
vium animos domi oppresserat, Latinis injiceret;
& quia (2) pro imperio palam interfici non poterat,
oblato falso crimine infontem oppressit; per
adversæ factionis quosdam Arincinos servum Turni
auro corruptum, in diversorium ejus vim magnam
gladiorum inferri clam sineret; ea cum una nocte
perfecta essent, Tarquinius paulo ante lucem
accitis ad se principibus Latinorum, quasi reno-
va perturbatus, moram suam hesternam velut deo-
rum quadam providentia illatam, ait, saluti si-
bi, atque illis fuisse; ab Turno dici sibi, & pri-
moribus populorum parari necem, ut Latinorum
solus imperium teneat; aggressurum fuisse hesterno
die in concilio: dilatatam rem esse, quod auctor concilii
abfuerit, quem maxime peteret; inde illam
absentis insectationem esse natam, quod morando
 * *spes destituerit; non dubitare, si vera deferantur,*
 spem. *quin prima luce, ubi ventum in concilium*
sit, instructus cum conjuratorum manu, armatus-
que venturus sit; dici, gladiorum ingentem num-
erum esse ad eum convectum; id vanum necne
sit, exemplo sciri posse; rogare eos, ut inde se-
cum ad Turnum veniant. Suspectam fecit rem &
ingenium Turni ferox, & oratio hesternam, &
mora Tarquini, quod videbatur ob eam differri
cædes potuisse. Eunt inclinatis quidem ad cre-
dendum animis, tamen, nisi gladiis deprehensis,
 * *cetera vana existimaturi; ubi est eo ventum, Tur-*
num ex somno excitatum circumstant custodes:
comprehensusque servis, qui caritate domini vim
parabant, cum gladii abditi ex omnibus locis di-
verticuli protraherentur; enimvero manifesta res
visa, injectæque Turno catenæ: & confestim La-
 tino-

(1) *Nullam breviorē esse cognitionem* I. e. disceptationem
 litem.

(2) *Pro imperio* Aperto iussu.

tinorum concilium magno cum tumultu advoca-
 tur; ibi tam atrox invidia orta est, gladiis in
 medio positis, ut, indistincta causa, novo genere le-
 thi, dejectus ad caput aquæ Ferentinæ, crate fu-
 perne injecta, saxique congestis, mergeretur. Re-
 vocatis deinde ad concilium Latinis Tarquinius, 52
 collaudatisque, qui Turnum, (1) novantem res,
 pro manifesto parricidio merita poena affecissent,
 ita verba fecit: *Posse quidem se vetusto jure age-*
re, quod, cum omnes Latini ab Alba oriundi sint,
in eo fœdere teneantur, quo ab Tullo res omnis
Albana cum colonis suis in Romanum cesserit im-
perium, ceterum se utilitatis id magis omnium
causa censere, ut renovetur id fœdus: secundaque
potius fortuna populi Romani ut participes Latini
fruantur, quam urbium excidia, vastationesque
agrorum, quas Anco prius, patre deinde suo re-
gnante, perpesti sint, semper aut expectent, aut
patiantur. Haud difficulter persuasum Latinis,
 quamquam in eo fœdere superior Romana res
 erat; ceterum & capita nominis Latini stare, ac
 sentire cum rege videbant: & Turnus sui cuique
 periculi, si adversatus esset, recens erat docu-
 mentum. Ita renovatum fœdus; indistinctumque ju-
 nioribus Latinorum, ut ex fœdere die certa ad
 lucum Ferentinæ armati frequentes adessent. Qui
 ubi ad edictum Romani regis ex omnibus populis
 convenere, ne ducem suum, neve (2) secretum
 imperium, propriave signa haberent, miscuit (3)
 manipulos ex Latinis, Romanisque; ut ex binis
 singulos faceret, binosque ex singulis: ita gemina-
 tis manipulis, centuriones imposuit.

CA.

(1) *Novantem res* Aut molientem seditiones, aut aliter rei
 publicæ statum perturbare aggredientem.

(2) *Secretum* Distinctum.

(3) *Manipuli* Inde dicti, quod ii, qui Romulum primo se-
 cuti sunt, pro signis militaribus habuerint perticas manipulos
 fecerint in summo gestantes.

CAPUT XX.

In hostes convertitur Tarquinius; Volsos vincit: Gabios in potestatem redigit fraude Sexti filii, qui eo transfugam simulans, accepto nuntio a patre, quid fieri vellet, principes interficit.

53 **N**EC ut injustus in pace rex, ita dux belli pravus fuit: quin ea arte aquasset superiores reges, ni (1) degeneratum in aliis, huic quoque decori offecisset. Is primus Volsis bellum inducentos amplius post suam ætatem annos movit; Sueffamque Pometiæ ex his vi cepit; ubi cum, divendita præda, XL. talenta argenti, aurique (2) recepisset, concepit animo eam amplitudinem Jovis templi, quæ digna deum hominumque rege, quæ Romano imperio, quæ ipsius etiam loci majestatem esset; captivam pecuniam in ædificationem ejus templi seposuit. Excepit deinde eum lentius spe bellum: quo Gabios propinquam urbem nequicquam vi adortus, cum obsidendi quoque urbem spes pulso a mœnibus ademta esset: postremo, minime arte Romana, fraude, ac dolo aggressus est; nam cum, velut posito bello, fundamentis templi jaciendis, aliisque urbanis operibus intentum se esse simularet, Sextus filius ejus, qui minimus ex tribus erat, transfugit ex composito Gabios, patris in se sævitiam intolerabilem conquerens. *Jam ab alienis in suos vertisse superbiam, & liberorum quoque eum frequentie cadere, ut quam in curia solitudinem fecerit, domi quoque faciat; ne quam stirpem, ne quem heredem regni relinquat: se quidem inter tela, & gladios patris elapsam, nihil usquam sibi tutum, nisi apud hostes L. Tarquini credidisse; nam, ne errarent, * imminere his bellum, quod positum simuletur, & per occasionem eum incautos invasurum. Quod si apud eos supplicibus locus non sit, pererraturum se omne Latium: pulsumque se inde, Volsos, & Equos, & Hernicos petiturum, donec ad eos perveniat, qui a patrum crudelibus atque*

* al.
ma-
nere.

atque impiis suppliciis tegere liberos sciant; forsitan etiam ardoris aliquid ad bellum, armaque se adversus superbissimum regem, ac ferocissimum populum inventurum. Cum, si nihil * moverentur, insensus ira porro inde abiturus videretur, benignè ab Gabinis excipitur. Vetant mirari, si qualis in cives, qualis in socios, talis ad ultimum in liberos esset; in seipsum postremo sæviturum, si alia desint: sibi vero gratum adventum ejus esse: futurumque credere brevi, ut, illo adjuvante, ab portis Gabinis sub Romana mœnia bellum transferatur. Inde in consilia publica adhiberi: ubi cum de aliis rebus assentire se veteribus Gabinis diceret, quibus hæ notiores essent, ipse identidem belli auctor esse, in eo sibi præcipuam prudentiam assumere: quod utriusque populi vires nosset, sciretque invisam profecto superbiam regiam civibus esse, quam ferre ne liberi quidem potuissent. Ita cum sensim ad rebellandum primores Gabiñorum incitaret, ipse cum promptissimis juvenum prædatum, atque in expeditiones iret, & dictis, factisque omnibus ad fallendum instructis vana accresceret fides, dux ad ultimum belli legitur; ibi cum, incia multitudine, quid ageretur, prælia parva inter Romam, Gabiosque fierent, quibus plerumque Gabina res superior esset, tum certatim summi, infimique Gabiñorum Sext. Tarquiniū dono deum sibi missum ducem credere; apud milites vero obeundo pericula ac labores, pariter prædam munifice largiendo, tanta caritate esse, ut non pater Tarquinius potentior Romæ, quam filius Gabiis esset. Itaque postquam satis virium collectum ad omnes conatus videbat; tum e suis unum seiscitatum Romam ad patrem mittit, quidnam se facere vellet; quandoquidem, ut omnia unus ipse Gabiis posset, ei diu dedissent. Huic nuntio, quia credo dubiæ fidei videbatur, nihil voce responsum est; rex, velut deliberabundus in hortum ædium transit, sequente nuntio filii; ibi inambulans tacitus summa papaverum capita dicitur baculo decussisse. Interrogando expectandoque responsum nuntius fessus, ut re imperfecta, redit Gabios; quæ dixerit ipse, quæque viderit, refert: seu ira, seu odio, seu superbia insita ingenio, nul-

* al.
mora-
taur.

54

*

(1) Degeneratum) Degeneratum refertur ad offecisset.
(2) Recepisset) Seposisset.

55 nullam eum vocem emisisse. Sexto ubi quid vellet parens, quidve præciperet tacitis ambagibus patuit; primores civitatis criminando alios apud populum, alios (1) sua ipsos invidia opportunos interemit; multi palam, quidam, in quibus minus speciosa criminatio erat futura, clam interfecisti; patuit quibusdam volentibus fuga, aut in exilium acti sunt: abientiumque bona juxta atque interemtorum divisa fuere. Largitionis inde prædæque & privati dulcedine commodi, sensus malorum publicorum adimi, donec orba consilio, auxilioque Gabina res regi Romano sine ulla dimicatione in manum traditur. (2) Gabiis receptis, Tarquinius pacem cum Æquorum gente fecit; fœdus cum Tuscis renovavit.

C A P U T XXI.

Ex captiva pecunia templum Jovi erigitur: hoc dum inauguratur, cedentibus ceteris diis, Terminus resistit; quod in perpetuitatis auspiciis accipitur. Oblatum fundamenta aperientibus caput humanum, ibi sedem terrarum fore pollicetur. Ob aliud portentum Regi visum, Delphicum oraculum consulitur: cujus responsum de futuro Rege aliter ac alii interpretatus Brutus, matrem terram osculatur.

INDE ad negotia urbana animum convertit; quorum erat primum, ut Jovis templum in monte Tarpejo, monumentum regni sui, nominisque relinqueret. Tarquinius reges ambos, patrem vovisse, filium perfecisse. Et ut libera a ceteris religionibus area esset tota Jovis, templique ejus, quod inædificaretur, *exaugurare* fana, facellaque statuit; quæ aliquot ibi a Tatio rege primum in ipso discrimine adversus Romulum pugnae vota, consecrata, inaugurataque postea fuerant. Inter principia condendi hujus operis, movisse numen ad indicandam tanti imperii molem traditur deos; nam, cum omnium facello-
rum

(1) *Sua ipsos invidia opportunos* Qui facilius opprimi poterant, propter odium pridem in ipsos conceptum.

(2) *Gabiis receptis* Receptis, quia fœdere cum Tullo, & Tarquinio isto, in Romanum cesserant imperium.

rum exaugurationes admitterent aves, in Termini fano non addixere: idque omen auguriumque ita acceptum est, non motam Termini sedem, unumque eum deorum non evocatum sacris sibi finibus, firma stabiliæque cuncta portendere. Hoc perpetuitatis auspicio accepto, secutum aliud multitudinem imperii portendens prodigium est; caput humanum (1) integra facie aperientibus fundamenta templi dicitur apparuisse; quæ visa species haud per ambages arcem eam imperii, caputque rerum fore portendebat. Idque ita cecinerat vates, quique in urbe erant, quosque ad eam rem consultandam ex Etruria acciverant. Augur batur ad impensas regis animus; itaque Pometinae manubiæ, quæ perducendo ad culmen operi destinatae erant, vix in fundamenta suppeditaverat. Eo magis Fabio, præterquam quod antiquior est, crediderim, XL. ea sola talenta fuisse, quam Pisoni, qui XL. millia pondo argenti seposita in eam rem scribit: * quia summa pecuniæ neque ex unius tum urbis præda speranda: & nullius, ne (2) horum quidem magnificentia operum, fundamenta non exsuperatura. Intentus perficiendo templo, fabris undique ex Etruria accitis, non pecunia solum ad id publica est usus, sed operis etiam ex plebe; qui cum haud parvus & ipsi militiæ adderetur labor, minus tamen plebs gravabatur, se templa deum exædificare manibus suis; quæ posthac & ad alia ut specie minora, sic laboris aliquanto majoris traducebatur opera; (3) foros in circo faciendos, cloacamque maximam, receptaculum omnium purgamentorum urbis, sub terram agendam; quibus duobus operibus vix nova hæc magnificentia quicquam adæquare potuit. His laboribus exercita plebe, quia & urbi multitudinem, ubi usus non esset, oneri rebatur esse, & colonis mittendis occupari latius imperii fines volebat; Signiam Circeiosque colonos misit, præsidia urbi futura terra marique. Hæc agenti portentum terribile visum; anguis ex columna ligneæ elapsus cum terrorem fugamque in regiam cecisset,

* al.
sum-
mam
pecu-
niæ.
56

(1) *Integra facie* Vivo & spiranti simile.

(2) *Horum* Ne si forent quidem ejus magnificentia, quæ in Livianorum temporum ædificiis conspicietur.

(3) *Foros* Sedilia, e quibus ludi spectarentur.

set, ipsius regis non tam subito pavore perculit pectus, quam anxii implevit curis. Itaque cum ad publica prodigia Etrusci tantum vates adhiberentur, hoc velut domestico exterritus visu, Delphos ad maxime inclytum in terris oraculum mittere statuit; neque *responsa sortium* ulli alii committere ausus, duos filios per ignotas ea tempestate terras, ignotiora maria in Graciam misit. Titus, & Aruns profecti; comes his additus L. Junius Brutus, Tarquinia sorore regis natus, juvenis longe alius ingenio, quam cujus simulationem induerat. Is, cum primores civitatis, in quibus fratrem suum ab avunculo interfectum audisset, neque in animo suo quicquam regi timendum, neque in fortuna concupiscendum relinquere statuit; contemtuque tutus esse, ubi in jure parum praesidii esset. Ergo ex industria factus ad imitationem stultitiae, cum se suae praedae esse regi sineret, Bruti quoque haud abnuvit cognomen, ut sub ejus obtentu cognominis liberator ille populi Romani animus latens * aperiretur tempore suo. Is tum ab Tarquiniis ductus Delphos, ludibrium verius quam comes, aureum baculum inclusum (1) corneo cavato ad id baculo tulisse donum Apollini dicitur, per ambages effigiem ingenii sui. Quo postquam ventum est, perfectis patris mandatis, cupido (2) incessit animos juvenum sciscitandi, ad quem eorum regnum Romanum esset venturum. Ex infimo specu vocem redditam ferunt: *Imperium summum Romae habebit, qui vestrum primus, o juvenes, osculum matri tulerit*. Tarquinii, ut Sextus, qui Romae relictus fuerat, ignarus responsi experisque imperii esset, rem summa ope taceri jubent: ipsi inter se, uter prior, cum Romam redisset, matri osculum daret, sorti permittunt. Brutus alio ratus spectare Pythicam vocem, velut si prolapsus cecidisset, terram osculo contigit: scilicet *quod est communis mater omnium mortalium esset*. Rediit inde Romam, ubi adversus Rutulos bellum summa vi parabatur.

CA-

(1) *Corymbus* T. corno arbore.(2) *Incessit animos* Intravit. *Incessit* hic ductum ab *incedo*, is, non ab *incedo*.

CAPUT XXII.

Oritur certamen inter regios juvenes de uxorum praestantia: praesentes invisiunt: laus est penes uxorem Collatini, Lucretiam: quam postmodum Sex. Tarquinius clam accedens stuprat: illa dedecus ferro expiat: ob injuriam se reges exacturos pater, ac vir jurant: dux operis Brutus.

ARdeam Rutuli habebant, gens, ut in ea regione atque in ea aetate, divitiis praepollens: 57 eaque ipsa causa belli fuit, quod Rex Romanus tum ipse ditari, exhaustus magnificentia publicorum operum, tum praeda delinire popularium animos studebat, praeter aliam superbiam regno infestus etiam, quod se in fabrorum ministerio, ac servili tamdiu habitos opere ab rege indignabantur. Tentata res est, si primo impetu capi Ardea posset; ubi id parum processit, obsidione munitionibusque coepti premi hostes. In iis stativis, ut fit, longo magis, quam acri bello satis liberi commeatus erant, primoribus tamen magis quam militibus; regii quidem juvenes interdum otium conviviis comestationibusque inter se terebant. Forte, potantibus his apud Sextum Tarquinium, ubi & Collatinus coenabat Tarquinius Egerii filius, incidit de uxoribus mentio; suam quisque laudare miris modis. Inde certamine accenso, Collatinus negat, *verbis opus esse; paucis id quidem boris posse sciri, quantum ceteris praestet Lucretia sua; quin si vigor juvente inest, conscendimus equos, invisimusque praesentes nostrarum ingenia*? (1) *id cuique spectatissimum sit, quod nec opinato viri adventu occurrerit oculis*. Incaluerant vino; (2) age sane, omnes citatis equis advolant Romam. Quo cum primis se intendentibus tenebris pervenissent, pergunt inde Collatiam: ubi Lucretiam haudquaquam ut regias nurus, quas in convivio luxuque cum aequalibus viderant tempus terentes, sed nocte fera deditam lanæ inter lucubrantes ancillas in medio adium sedentem inve-

(1) *Id cuique spectatissimum* Certissimum documentum.(2) *Age sane* Verba assentientium Collatino.

niunt. Muliebris certaminis laus penes Lucretiam fuit; adveniens vir, Tarquinique excepti benigne. Victor maritus comiter invitat regios juvenes. Ibi Sex. Tarquinius mala libido Lucretiæ per vim stuprandæ capit: tum forma, tum spectata castitas incitat; & tum quidem ab nocturno juvenili ludo in castra redeunt. Paucis interjectis diebus, Sext. Tarquinius, inscio Collatino, cum comite uno Collatium venit; ubi exceptus benigne ab ignavis consilii, cum post cœnam in hospitale cubiculum deductus esset, amore ardens, postquam satis omnia tuta circa, sopitque omnes videbantur, stricto gladio ad dormientem Lucretiam venit; sinistraque manu mulieris pectore oppresso, *Tace, Lucretia*, inquit, *Sext. Tarquinius sum: ferrum in manu est: moriere, si emisseris vocem.* Cum pavida e somno mulier (1) nullam opem, prope mortem imminentem videret, tum Tarquinius fateri amorem, orare, micere precibus minas, versare in omnes partes muliebre animum; ubi obstinatum videbat, & ne mortis quidem metu inclinari, addit ad metum dedecus; cum mortua jugulatum servum nudum positurum ait, ut in sordido adulterio necata dicatur. Quo terrore cum vicisset obstinatum pudicitiam velut victrix libido, profectusque inde Tarquinius ferox expugnato decore muliebri esset; Lucretia mœsta tanto malo nuntium Romam eundem ad patrem, Ardeamque ad virum mittit, ut cum singulis fidelibus amicis veniant: ita facto maturatoque opus esse, rem atrocem incidisse; Sp. Lucretius cum P. Valerio Volusi filio, Collatinus cum L. Junio Bruto venit: cum quo forte Romam rediens, ab nuntio uxoris erat conventus. Lucretiam sedentem mœstam in cubiculo inveniunt; adventu suorum lacrymæ obortæ: quærentique viro, (2) *satin' salva?* minime, inquit: *quid enim salvi est mulieri amissa pudicitia? vestigia viri alieni, Collatine, in lecto sunt tuo; ceterum corpus est tantum violatum, animus insons: mors testis erit; sed*

date

(3) Nullam opem prope) Nullum auxilium in propinquo.
(2) *Satin' salva?*) Supple, res essent. formula salutandi.

date dexteras fidemque baud impune adultero fore. Sextus est Tarquinius, qui hostis pro hospite prior nocte vi armatus mihi sibi, si vos viri essis, pestiferum hinc abstulit gaudium. Dant ordine omnes fidem; consolantur ægram animi, avertem peccare, non corpus, & unde consilium ab illi debeatur; ego me etsi peccato absolvo, supplicio non libero; nec ulla deinde impudica Lucretiæ exemplo vivet. Cultrum, quem sub veste abditum habebat, eum in corde defigit: prolapsaque in vulnus moribunda cecidit. Conclamant vir paterque Brutus, illis luctu occupatis, cultrum ex vulnere Lucretiæ extractum manantem cruore præ se tenens, *Per hunc*, inquit, *castissimum ante regiam injuriam sanguinem iuro, vosque, dii, testes facio, me L. Tarquinius Superbum cum scelerata conjuge, & omni liberorum stirpe, ferro, igni, quacumque debinc vi possim, exacturum: nec illos, nec alium quemquam regnare Romæ passurum.* Cultrum deinde Collatino tradit; inde Lucretio ac Valerio stultore ingenium, ut præceptum erat, jurant; totique ab luctu versi in iram, Brutum jam inde ad expugnandum regnum vocantem sequuntur ducem.

CAPUT XXIII.

Concitat Collatiæ hominibus, Brutus Romam pergit: ibi quoque, memoratis Tarquiniorum injuriis, multitudinem accendit: Regi, ad morus comprimendos accurrenti, Romam: porte clauduntur, indictoque exilio, imperium abrogatur, cum regnasset annos XXV. Inde primi Consules creati L. Junius Brutus, & L. Tarquinius Collatinus.

ELatum domo Lucretiæ corpus, in forum deferunt, concientque miraculo (ut sit) rei scelus regum ac vim queruntur; movet tum patris mœstitia, tum Brutus castigat lacrymarum atque inertium querelarum, auctorque, quod viros, quod Romanos deceret, arma capiendi ad-

versus hostilia ausos. Ferocissimus quisque juvenum cum armis voluntarius adest: sequitur & cetera juvenus. Inde pari praesidio relicto Collatiae ad portas, custodibusque datis, nequis eum motum (1) regibus nuntiaret; ceteri armati, duce Bruto, Romam profecti. Ubi eo ventum est, quacumque incedit armata multitudo, pavorem ac tumultum facit: rursus, ubi anteire primores civitatis vident, quicquid sit, haud temere esse rentur; nec minorem motum animorum Romae tam atrox res facit, quam Collatiae fecerat. Ergo ex omnibus locis urbis in forum curritur; quo simul ventum est, praeco ad (2) *Tribunum Celerum*, in quo tum magistratu forte Brutus erat, populum advocavit. Ibi oratio habita nequaquam ejus pectoris ingenique, quod simulatum ad eam diem fuerat: de vi ac libidine Sex. Tarquinii, de stupro infando Lucretiae, & miserabili caede, de orbitate Tricipitini, cui morte filiae causa mortis indignior ac miserabilior esset; addita superbia ipsius regis, miseriaeque & labores plebis, in fossas cloacasque exhauriendas demersae. Romanos homines victores omnium circa populorum, opifices ac lapidas pro bellatoribus factos; indigna Servii Tullii regis memorata caedes: & in vestra corpori patris nefando vehiculo filia, invocatique ultores parentum dii. His, atrocioribusque, credo, aliis, quae praefens rerum indignitas haudquaquam relatu scriptoribus facilia subicit, memoratis, incensam multitudinem perpulit, ut imperium regi abrogaret, exulesque esse juberet L. Tarquinium cum conjuge ac liberis; ipse junioribus, qui ultro nomina dabant, lectis armatisque, ad concitandum inde adversus regem exercitum Ardeam in castra est profectus; imperium in urbe Lucretio, praefecto urbis jam ante ab rege instituto, reliquit. Inter hunc tumultum Tullia domo profugit, execrantibus, quacumque incedebat, invocantibusque parentum furias viris mulieribusque. Harum rerum nuntiis in castra perlatis, cum re nova trepidus rex pergeret Romam ad comprimendos motus, flexit viam Brutus (senserat enim ad-

adventum) ne obvius fieret; eodemque fere tempore diversis itineribus Brutus Ardeam, Tarquinius Romam venerunt. Tarquinio clausae portae, exiliumque indictum: liberatorem urbis laeta castra accepere; *exactique inde liberi regis*, duo patrem secuti sunt, qui exulatum Cære in Etruscis ierunt. Sext. Tarquinius (1) Gabios tamquam in suum regnum profectus, ab ultoribus veterum simulat, quas sibi ipse caedibus rapinisque conciverat, est interfectus. L. Tarquinius Superbus regnavit annos V. & XX. Regnatum Romae ab condita urbe ad liberatam annos CCXLIV. Duo consules inde comitiis centuriatis a praefecto urbis ex commentariis Servii Tullii creati sunt, L. Junius Brutus, & L. Tarquinius Collatinus.

(1) *Gabios, tamquam in suum*) Et vero regem cum Gabio tum constituisse pater dicitur a Dion. lib. IV.

(1) *Regibus nuntiaret*) Regi, & regibus juvenibus.
(2) *Tribunum Celerum*) Praefectum equitum.